

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:

Néhány gondolat a tisztaság szimbolikájáról¹

I. A tisztaság szimbólum rövid története

Az emberi tisztálkodási szokások nagymértékben kultúrafüggőek. A kulturális antropológia hangsúlyosan foglalkozik az egyes kultúrák sajátos szokásaival, (s így tisztálkodási szokásaival is), de természetesen nem feledkezik meg azok közös nevezőjéről, a különböző szokásokban közös emberi alapviszonyokról sem. A tisztálkodási szokások tekintetében ezt a közös nevezőt egyrészt fiziológiai sajátosságok alkotják² (ilyenek határozzák meg például azokat a viselkedéseket, amellyel az élőlények jelentős része a testére tapadó szennyeződésektől – szennyeződésnek érzett idegen anyagoktól, a kiválasztás végtermékeitől -- igyekszik megszabadulni, vagy azokat a reakciókat, amelyekkel egyes szagokra-illatokra, mint kellemesekre, másokra mint kellemetlenekre reagálunk). A másik közös nevező már kulturális fejlemény: a legkülönbélebb emberi kultúrákban kialakult az a szemlélet, (amely sok más szemléleti sajátosságnak: a mágiának, a totemizmusnak, az animizmusnak, a tabunak, stb. is alapja), miszerint a létezőkben és a létezők között “erők” áramlanak. Ennek az erőnek a feltételezése (amelynek jelölésére a szakirodalom leginkább a “mana” fogalmát használja) annak a szemléleti fejleménynek a következménye, amely “felfedezte” az ember és a dolgok bizonyos fokú individualitását: amikor a korábban egységben érzékelt világból individualitásokat választunk le, a hozzájuk képest külső környezetnek ezen individualitásokra gyakorolt hatásait, illetve az individualitásoknak környezetükre gyakorolt hatásait meg kell magyarázni, (származzék ez a magyarázat akár a “mana” feltételezéséből, akár a modern magfizika törvényeiből³).

A “mana” képzetének kialakulásával azután az embert érő hatások is értelmezést nyernek; különválnak az ember számára kedvező és kedvezőtlen hatások, és az utóbbiak között kialakul a “szennyeződés” fogalma, és megjelennek azok a viselkedések, amelyekkel az ember azt, amit “szennyeződésnek”, a számára kedvezőtlen hatások forrásának vagy közvetítőjének érez, eltávolítja magától, illetve környezetéből. Ezzel együtt természetesen kialakul a “tisztaság” fogalma is, ami az ilyen kedvezőtlen hatásoktól mentesített testet és környezetet jellemzi. Az első kulturális természetű tisztasági szabályok akár kapcsolódnak hozzájuk mágikus jellegű cselekvések, akár nem, mindenképpen olyan tapasztalatokon alapulnak, amelyek az eltávolítani kívánt “szennyeződések” ártalmasnak mutatták. (Ebben az értelemben a tisztasági szabályok mögött egészségi megfontolások állnak, de persze egészen más értelemben, mint az “egészségvédelmet” a figyelem fókuszába állító, és az “egészséget” természettudományosan körülhatárolt fiziológiai és kémiai kategóriákban megragadó modern korban, ezért talán helyesebb ezeket az ősi szabályokat inkább általánosabb, a feltételezett mágikus hatások elhárítását is magukba foglaló meghatározással “életvédelmi” szabályoknak nevezni). Mindenesetre az emberiség már nagyon korán igyekszik kizárni a legkülönbélebb káros

¹ A szöveg rövid változata elhangzott az ELTE Néprajzi Intézete, az MTA Néprajzi Kutatóintézete és a Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi szakosztálya által szervezett “Meg is mosakodjál” című konferencia 2007. Április 17-i nyitóelőadásaként.

² Természetesen a tisztálkodási viselkedés alapjait is az állatvilágból hozzuk magunkkal, ahol ennek az egyes állatfajok sajátosságainak, sajátos körülményeinek és az azokhoz való minél tökéletesebb alkalmazkodási törekvéseknek megfelelően rendkívül változatos formái alakulnak ki.

³ Mely utóbbiakhoz is aligha juthatott volna el az emberiség a “mana”-fogalom kialakulása nélkül.

hatásokat, s elsősorban azokat, amelyekről – megalapozottan vagy alaptalanul – azt feltételezi, hogy halálhoz, betegséghez, elgyengüléshez vezetnek. E tekintetben azonban a tapasztalatok és a tapasztalatok értelmezése is sokféle, s így a különböző kultúrákban igen sok változata jön létre a tisztaságvédelemnek, mint Mary Douglas⁴ is hangsúlyozza, aki felsorolva a halállal való érintkezést, a fertőzést, és a havibajt⁵, (mint olyan ártalmas hatásokat, amelyekről, mint beszennyezőktől az emberek a kultúrák-társadalmak nagy részében igyekeznek távol tartani magukat), azt is hozzáteszi, hogy ezek a szabályok nem totálisan érvényesek. “Bizonyos esetekben a menstruációs ’szennyeződés’ halálos veszélyt jelent, míg másokban egyáltalán nem. Néhol a halállal járó tisztátalanság mindennapos, máshol pedig nem. Míg egyesekben a kiválasztott salakanyagok veszélyesek, másokban tréfának számítanak”⁶.

A szokások különbségei az egymással szembekerülő kultúrák/közösségek kifejlődő ideológiáiban “minőségi” különbséggé fogalmazódnak át: kialakul az az etnocentrikus gondolkodás, amely a saját közösséget magasabb rendűnek ítéli az “outgroup” képviselőinél⁷, s azok alacsonyabb rendűségét többnyire éppen tisztasági kategóriákban fogalmazza meg: a “másik” vagy eleve, “mássága” folytán maga is ártalmas, szennyező hatások forrása, vagy olyan tudatlan, hogy nem ismeri a szükséges tisztasági szabályokat, nem gondoskodik kellőképpen maga és környezete tisztaságáról, s ezáltal válik szennyező hatásúvá⁸. Közismert, -- s éppen ezért van -- hogy az etnocentrikus gondolkodás többnyire a “koszos” és “bűdös” jelzőkkel stigmatizálja ellenfeleit⁹. A “tisztaság” kategóriája ezáltal az ártalmas és nem-ártalmas *fizikai* hatások elhatárolásán túl *társadalmi* jelentést is kap, kialakul a “társadalmi szennyeződés” képzete, és a tisztaság szimbolikáját a kulturális antropológia klasszikusai közül a legalaposabban körüljáró Mary Douglas éppen erre koncentrálna a maga értelmezését. Douglas (van Gennepek a határokra és átmenetekre koncentrálna felfogása által ihletve)

⁴ Douglas (1966)

⁵ A menstruáció itt alkalmazott magyar elnevezése jól tükrözi azt az elterjedt ősi felfogást, amely a női ciklus megnyilvánulásait “bajnak” és veszélyesnek tekinti; ezt a felfogást a nők elgyengülésén kívül erősítette az évezredekben át domináns patriarchális kultúra, amelynek ez a jelenség is alkalmat adott arra, hogy a nőket (legalábbis részben) negatív, veszélyes, “alantas” lényekként bélyegezze meg és vesse alá a férfiak hatalmának.

⁶ Douglas, (in: Biczó); p. 244.; Douglas (2003), p. 78 és 83.

⁷ Az első határvonalat e tekintetben az ember és az állat között vonják meg, (“Az állatokról azt gondolják, hogy alapvetően hiányzik belőlük a *buhonji*” {=szégyenérzet, szégyenlősség} – írja például az afrikai leléről M. Douglas, /Douglas, 2003, p. 31/), s ezt vetítik ki aztán a kultúrák közti határvonalakra, a másikat “állatinak” minősítve.

⁸ Az egyes kultúrák közötti – többnyire kölcsönös – ellenérzések már csak azért is fogalmazódnak meg oly gyakran éppen tisztasági kategóriákban, mert a tisztaság-törekvések fiziológiai alapjai, a szennyeződések, a rossz szagok által kiváltott ösztönös érzések *viszolygást* keltenek, és a fiziológiai reakciók kulturális kiterjesztése (olyan dolgokra, amelyet csak az adott kultúra tart tisztaság-feltételnek), a viszolygás érzését is kiterjeszti, és eleve negatív érzésekkel övezi a csoport tisztasági szabályaiban nem osztozó idegent. Ez többnyire valóban kölcsönös. Jól ismert, hogy a kelet-európai, közép-európai társadalmakban a többségi társadalomtól sok vonatkozásban eltérő kultúrájú roma népességet környezetük többnyire “tisztátalanként” stigmatizálja, miközben a hagyományos roma kultúra nagyon szigorú, sok vonatkozásban a többségi társadalomnál jóval szigorúbb tisztasági szabályokkal rendelkezik. Ma már szélesebb körben ismert például az a Stewart által leírt – s egyébként sok kultúrában követett -- szabály, amely a felső és alsó test szigorú elkülönítését írja elő, (az utóbbi tisztátalansága miatt), s amelynek jegyében a roma kultúra képviselője nagyon tisztátalannak ítéli a fürdőkádban dagonyázó “gádsót”, aki ugyanabban a vízben mossa meg alsó és felső testét, vagy azt, aki ugyanabba a kezébe fogja a söröskancsót, amellyel a széklet okozta szennyeződések távolítja el a testéről. Nincs olyan kultúra, amelyben ne lenne tisztasági törekvés. Az egymást kölcsönösen tisztátalansággal vádoló kultúrák egyszerűen csak más-más tisztasági előírásokat helyeznek előtérbe.

⁹ Voltaképpen maga a “barbár” kifejezés is idetartozhat, hiszen ha a szó vitatott etimológiájának azt a változatát fogadjuk el, miszerint a szó a “barba” (szakáll) töre megy vissza, a szakállassággal, azaz az ápolatlansággal való megkülönböztetés is az outgroup olyan leminősítése, amely a tisztaság/szennyezettség (ápoltság/ápolatlanság) mezőben értelmeződik.

leginkább a csoporthatárok szimbolikus védelmében látja a tisztaság-szimbólumok szerepét¹⁰. (A szimbolika alapját ez esetben az emberi test és a társadalmi test közti párhuzamok adják, s a társadalmi csoport határai védelmének megfelelőjeként Douglas az emberi testnél a tisztátalanságot a sebezhető testnyílásokkal, illetve a határokat átlépő váladékokkal, salakanyagokkal hozza kapcsolatba. A szimbolika e feltételezés szerint úgy működik, hogy az emberi test nem-kívánt határátlépéseit – például egy, a testet elhagyó anyag visszatérését – párhuzamba hozza a közösség-határok nem-kívánt átlépésével, s az így kialakuló társadalmi jelentés kerül azután be a tisztasági szabályokba, amelyek így voltaképpen inkább szolgálják a közösség szimbolikus határvédelmét, mintsem a testi védelmet¹¹).

A közösségek elkülönülésében mindenesetre igen jelentős tényezővé válnak a tisztasági szabályok. Különösen így van ez olyan kultúrákban (itt elsősorban a tisztasági szabályaik tekintetében talán a legrigorózusabb zsidó és hindu kultúra említhető), amelyeknél a közösség összetartásában különös jelentőséget kap a szimbolikus mozzanat, és a közösség szimbolikus összetartását ellátó (a tisztasági szabályokat rítusok formájában kanonizáló, s ezáltal a tisztasági szabályokat ideologikus síkra is emelő) papi réteg. Max Weber "A zsidó páriánép keletkezése" című írásában¹² azt hangsúlyozza, hogy a zsidók esetében akkor alakult ki a tisztasági szabályok máig ismeretes rendszere, amikor a közösség identitásában általában meghatározó területi összetartozás az önálló államiság megszűnésével elveszett, s ennek pótlására megkonstruálták a "vallásközösség" újszerű képletét, (ez persze egyszersmind kivételes szerephez juttatta a papi réteget), amellyel együtt jelent meg a keveredés tilalma, illetve az idegen kultuszokkal szembeni intolerancia. Ebben az esetben a tisztasági szabályok valóban nagyon erősen összefonódtak a "társadalmi test" "tisztaságának", azaz a közösség zártságának védelmével. A hinduk esetében a tisztasági szabályok ugyancsak a papi réteg által ideologizálva a kasztrendszer megszilárdítását szolgálják, amelyben (időleges pozícióvesztésekkel, de alapjában) szintén a papi kaszt játssza a meghatározó szerepet; a kasztrendszer fennmaradásában érdekelték érdekeltté válnak az e rendszer határvonalait szimbolizáló tisztasági szabályok betartatásában is, ugyanakkor a tisztasági szabályok "bensővé tétele" kedvező szemléleti előfeltételeket teremt a kasztokban való gondolkodáshoz, tehát a szimbolikus összekötött két konstruktum: a társadalmi rendszer és az életvédelmi szokásrend egymást termeli újjá. A tisztasági szabályok nem járnak minden esetben együtt a közösség határainak védelmével, de szimbolikusán igen gyakran használják őket erre. (A huszadik századi fajelméleti gondolkodás, az etnocentrizmus felélesztésének, a modern kor körülményei között meglehetősen atavisztikus-retrográd, bár meglepően sikeresnek bizonyult kísérlete ugyancsak döntően erre az analógiára épít, amikor a "faj tisztaságának védelmét" hangsúlyozza, és a kor egészségügyi rendszerének mintájára kívánja "megoldani" az általa elképzelt kasztrendszer határainak biztosítását¹³).

¹⁰ Itt persze figyelembe kell venni azt is, hogy Douglas a maga álláspontját elsősorban a freudizmus egyoldalú értelmezéseivel való vitában fogalmazza meg, s joggal hangsúlyozza – bár ő meg kissé túlhangsúlyozza – a tisztaság-szimbolika kialakulásában a közösség-határok védelmének szerepét. (Douglas, 2003, p. 79).

¹¹ Mint annyi más esetben, itt is feltehetőleg egyszerre több igazsággal kell számolnunk. Egyfelől feltétlenül létezik, s a tisztasági szabályok egy részét feltétlenül befolyásolja a Douglas által hangsúlyozott szimbolikus közösségvédelem, ugyanakkor e szabályok nem *csak* szimbolikus közösségvédelmet szolgálnak, hanem a test, az élet védelmének nem-szimbolikus eszközei is: egy állat fogyasztásának tilalma lehet az állatot fogyasztó "másoktól" való elkülönülés eszköze is, de alapulhat azon a tapasztalaton is, hogy ezt az élelemfajtát ártalmasnak találták. (S persze szóba jöhetnek további okok is). Az mindig a konkrét körülmények elemzésével dönthető el, hogy melyik tényező milyen mértékben felelős az adott szokás kialakulásáért.

¹² Lásd in: Weber (1982).

¹³ Leszűkítjük a jelenséget, ha itt pusztán a nemzetiszocialistákra, vagy az "egészséges fejbőrt" és "tisztá fehér világot" emlegető skinheadekre vagy a szintén a tisztaság szimbolikájára építő Ku Kux Klánra gondolunk. Amikor a mai nyugati társadalmak ugyanazzal a karantén-szemlélettel igyekeznek védekezni a különböző eufémisztikus megnevezésekkel illetett szegény társadalmak lakói ellen, ahogy az ezekből az országokból érkező különböző (a

A tisztasági szabályokban nem csak egészségvédelemről vagy a közösség határainak szimbolikus védelméről van szó. A tisztaság sok tekintetben válhat szimbolikussá. Szimbolizálhatja a fejlődést, a civilizálódást, s nem csak a “tudatlanokkal” szemben, hanem megjelenítve például az ember “kidolgozódását” a természetből: ahogy a földművelés első formái *tisztásokat* hoznak létre, az ember *saját teret* teremt magának a természeti térből¹⁴. Ily módon a falu “tisztá” lesz a környező erdőhöz, a város a “sáros”, “poros” faluhoz képest, s ezt a kidolgozódást, a munka biztosította saját emberi (s egyre “emberibbnek” tekintett) teret (amely *esztétikai* önelvezet forrásává válik) a mindennapokban az embereknek (az így kialakult esztétikai készlet és az elért szint fenntartására irányuló közösségi elvárás hatására is) szimbolikusan újra meg újra létre kell hozniuk. Takarítaniuk kell (ezért is). A tisztaság a fejlődés szimbólumává válván a társadalomban/közösségben való emelkedés szimbóluma is lehet, s különösen a *munkával való emelkedése*. (Éppen azért mert benne összefonódik a munkával való saját tér teremtése, a természetből való kidolgozódás azzal a korábban említett szimbolikával, amellyel az egyes közösségek a maguk tisztaság-kritériumain keresztül felsőbbrendűnek minősítik magukat másokhoz képest: ha a “fent” lévők “tisztábbak”, akkor ha tisztábbak leszünk, feljebb kerülünk...).

A tisztasági szabályok mint említettük, vonatkoznak a test tisztántartására éppúgy, mint a környezet tisztántartására. A két törekvés nem teljesen azonos, de hatnak egymásra. A tisztaság és egészség összefüggését a testen közvetlenebbül lehet érzékelni, a természetből való kidolgozódása pedig inkább a környező tér tisztántartásában élhető át. Ám idővel a testet is kezdik úgy tekinteni, mint egy tisztítandó *tárgyat*, (s nem csak mint a negatív hatásoktól védendő “én”-t), a testi egészség védelmének tapasztalatai pedig átkerülnek a környezet tisztántartásának gyakorlatába. (Jól jelzi a két terület egymásra hatását az a biblikus adat is, miszerint Jézus korában a penészes házat – nyilvánvalóan az élő test analógiájára -- “leprásnak” nevezték – és azonnal lebontották).

Újabb lényeges fordulat volt a tisztaság szimbolikájának alakulásában a kereszténység fellépése. A keresztény szemléletnek e tekintetben (is) több előzménye volt: a keleti (például buddhista) szerzetességgel vagy a zsidó esszénusokkal felerősödik (a testi tisztaságból elvont, annak elemeire épülő, de attól fokozatosan el is váló) lelki tisztaság képze; a platonizmus pedig megteremtí a testi és lelki szembeállításának filozófiai alapjait. A kereszténységben azután a testi és lelki tisztaság különválasztása lényeges ideológiai mozzanattá válik. Amikor Jézus azt hangsúlyozza, hogy “Nem az fertőzteti meg az embert, ami a szájon bemeleg, hanem a mi kijön a szájból az fertőzteti meg az embert” (Máté, 15. 11), illetve: “Amik pedig a szájból jönnek ki, a szívből származnak és azok fertőztetik meg az embert”. “Ezek fertőztetik meg az embert; de a mosdatlan kézzel való evés nem fertőzteti meg az embert” (Máté, 15. 18 és 20); akkor ezzel természetesen nem az a célja, hogy valamiféle higiénia ellenes propagandát

rettegés által a valóságosnál is fenyegetőbbnek láttatott) vírusokat próbálják távol tartani; a két jelenség közti szimbolikus kapcsolat kétoldalú lévén nem csak arról van szó, hogy az “outgroup” tagjait az adott társadalmi test (“a civilizált világ”) szempontjából fertőzőnek, szennyezőnek és veszélyforrásnak tekintik, hanem arról is, hogy a közösség határainak kirekesztő védelme hozzájárul ahhoz, hogy a határokon túli világot az egészségügyi értelemben is veszélyesnek lássák. Az Afrikából, Ázsiából érkező betegségfenyegetések egyrészt persze valóságos fiziológiai veszélyek, de az állatokról, a “dzsungelvilágból” a metropoliszlakókra zúduló kivédhetetlen járványok képzetének megjelenése a centrumországok lakóinak tudatában egyszersmind szimbolikus konstrukció is.

¹⁴ A fent mondottakat általánosítottabb formába helyezve: Durkheim -- és az ő nyomán Douglas is -- a tisztaság-fogalom és az emberi *strukturaképzés* kapcsolatát hangsúlyozza. “A mocsok gondolata magában rejti a rendszer létét. A mocsok elkerülése a takarítás folyamata, amelyben azt biztosítjuk, hogy a külső fizikai történések megfeleljenek a gondolatok struktúrájának. A szennyezés szabályait ezért tekinthetjük az észlelési folyamatok kiterjesztésének is: mindaddig, amíg rendet tesznek a tapasztalatok körében, a formák egyértelműsödését szolgálják, és így csökkentik a disszonanciát.” (Douglas, 2003, p. 76).

folytasson. Az egyik cél – s ezt ki is fejti – a farizeusok kritikája, akik külsődleges tisztasági szabályaikkal próbálják helyettesíteni az erkölcsöt, (ez egyszermind annak az elzárkózási stratégiának a bírálata is, amivel a zsidó papi réteg, mint fentebb utaltunk erre, a közösséghatárok zártan tartását próbálta szimbolikusan biztosítani; az, hogy a kereszténység világvallássá lehetett, többek között éppen Jézus e kritikai fordulatának köszönhető); a másik, még lényegesebb üzenet pedig a lelki elem fontosságának hangsúlyozása; a lelki tisztaságnak a testi tisztaság fölé helyezése¹⁵. (Keresztelő Szent János vízzel keresztel; s a testi tisztaságnak a lelki tisztasággal/megtisztulással való összekapcsolódása mindmáig jelen van a keresztelés keresztény gyakorlatában¹⁶; de a keresztény felfogás ennek a szimbólumnak az esetében is hangsúlyozza, hogy a testi és lelki viszonyában az utóbbira kell helyezni a hangsúlyt. “Én ugyan vízzel keresztellek titeket megtérésre, de aki utánam jő, erősebb nálamnál, akinek saruját hordozni sem vagyok méltó; ő Szent Lélekkel és tűzzel¹⁷ keresztel majd titeket”. (Máté, 3, 11)). Az európai középkor évszázadaiban test és lélek ezen szembeállítását azután gyakran úgy értelmezték, hogy a testi tisztaság ápolása a lelki tisztaságvédelem alábecsülését jelenti, s ezért az erre fektetett hangsúly a bűnök melegágya. (A fürdőházak és a nemi szabadosság¹⁸ kapcsolata ezt a felfogást alá is látszott támasztani). Ez a felfogás persze nem jelenti azt, hogy a középkorban ne tekintették volna fontosnak a test és a környezet tisztaságát, (eszközök és megőrkített gyakorlatok sokasága bizonyítja, hogy tisztítás és tisztálkodás mindig is része volt a hétköznapi -- s különösen -- az ünnepi tevékenységeknek), a megítélés inkább bizonyos mértékig ambivalensnek (és ingadozóknak) tekinthető, és (ideológiai) támadás is csak akkor érte a fizikai tisztaságra való törekvést, ha azt túlzottnak tartották.

Mindenesetre újabb fordulatot hoz a protestantizmus, amelyben a testi és lelki tisztaság eszménye újra egyesül. A puritanizmus (amely nemcsak a protestantizmus brit változata, hanem csaknem minden protestáns kezdeményezés szemléleti közös nevezője) nevében is a “megtisztítás” eszményét hordozza. Ez természetesen ekkor is elsődlegesen a lelki tisztaságra vonatkozik, de a predestináció-tannal összefüggésben megváltoztatja a testi tisztasággal kapcsolatos magatartást is. Mint Max Weber “A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című nagy sikerű művében¹⁹ kimutatja, a protestáns életgyakorlatot nagy mértékben meghatározza az, hogy az eleve elrendelés tana nem passzív determináltság-tudatot váltott ki, hanem azt a törekvést, hogy az emberek meggyőződjenek arról, hogy mire is vannak predestinálva, minthogy pedig a predestináció tan a “tettekben való igazolódás” tételével egészül ki, ez a törekvés a hívőt az életvezetés módszeres racionalizálására készíti. A tisztaság vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a lelki tisztaság igazolása a tapasztalati síkon bemutatott

¹⁵ Csak a huszadik század végének holisztikus szemlélete bontja ki az e tanításban rejlő azon feltételezést is, hogy a test és “lélek” szétválaszthatatlansága folytán a “lélek” egyensúlyvesztése, a “lélekben” munkálkodó negatív energiák ereje visszahat a testre és megbetegíti: ez betegíti meg, sokkal inkább ez, mint a környezetből érkező ártalmas fizikai hatások.

¹⁶ Miként – más módon – jelen van az iszlám hívők ima előtti rituális lábmosásában is. (Jézus példája nyomán a lábmosás bekerül a keresztény szokásrendbe is, de templomi eseményként csak ünnepi alkalommal).

¹⁷ A tűz is tisztaság-jelkép, megtisztító erő, (gondoljunk akár a Vesta-szüzek tűzörző szerepére, akár a Tisztító tűz képzetére, vagy arra, hogy az “eltévelyedett lelkeket” azért ítélték éppen máglyahalálra, hogy ezáltal “megtisztítsák a lelküket”), de a jelenség természeténél fogva is (az elégetett anyag elveszti anyagiságát, füstként az égbe száll) a vízhez képest a “megtisztítás” *spirituálisabb* formáját képviseli.

¹⁸ Tulajdonképpen idetartozik a szüzesség megítélése is. A szüzesség korábbi felfogásokban is bírhatott rendkívüli, az embert a transzcendens hatalmakhoz közelítő értékkel, hiszen a nemiséget egyszerre tekintették pozitív, az emberi termelőtevékenység sikerességét is szavatoló erőnek, és a többi – szekrénumokkal, váladékok kibocsátásával járó -- altesti működéssel együtt beszennyezőnek. A kereszténységben a szüzességnek is *lelki tisztaság* oldalát hangsúlyozzák, vagyis azt, hogy a test megőrzése a szexualitás “beszennyező” hatásától voltaképpen nem a test, hanem teljes mértékben a lélek védelmét jelenti. (Ez fejeződik ki abban is, ahogy a martírológiai történetekben a csoda megvédi a szent szüzeket a megerősökoltatás következményeitől, vagy annak a teológiai tételnek a kidolgozása, mely szerint Mária még Jézus születés után is megőrizte szüzességét).

¹⁹ Weber (1982).

tisztaság, pontosabban az ezt biztosító tevékenység. A holland életkép-, és csendélet-festészet enteriőr-kepei vizuálisan is kiemelik a fizikai értelemben vett tisztaság fontosságát, ami ebben a milióban egyértelműen a lelki tisztaság sugallatát is hordozza. A puritánok minden tekintetben igyekeznek “tisztának” lenni, s környezetükre is ezt a hatást gyakorolják. Fentebb volt szó arról, hogy a környezet tisztasága a munka általi társadalmi emelkedés szimbólumává is válik: különösen érvényes ez a korai (puritán) polgárságra, amely éppen munka által halmozza fel azt a társadalmi-, és pénztőkét, amellyel azután a társadalom vezető erői közé emelkedik. A testére és környezetére adó “tisztá” polgár²⁰ ettől fogva állítja magát szembe a társadalom többi, úri és paraszti csoportjával, amelyeket önmagával szemben nem utolsósorban éppen a tisztaság tekintetében marasztal el, (ekkor alapozódik meg a tizennyolc-tizenkilencedik századi polgári toposz a barokk és rokokó kor díszes ruhában járó, de mosdatlan, tetves s ezért a polgár szemszögéből gúnyos felsőbbbség-tudattal szemlélhető arisztokratáiról).

A polgárosodás azonban nem csak egy réteg felemelkedését, hanem az egész társadalom átalakulását jelenti. Norbert Elias “A civilizáció folyamatát”-ban²¹ aprólékos részletességgel mutatja be, hogy a modern civilizáció kialakulása miképpen nyilvánul meg a szokások – s ezek között jelentős hangsúllyal: a higiénés szokások – finomodásában²². Ez a folyamat egyrészt a város—falu viszonyban a (polgári) város felemelkedésében, másrészt a megerősödő királyi hatalom köré tömörülő új társadalmi elit felülről lefelé ható mintaadó hatásgyakorlásában tanulmányozható. Azok a fogalmak, amelyekkel az így megjelenő új mentalitás jellemezhető, vagy a városiassághoz vagy a királyi udvarhoz kötődnek: a “civilizált” a “civitas”, a “polite, politeness” a “polisz, illetve a politész” fogalmában, az “udvarias” pedig a (királyi-fejedelmi) “udvar”, (a “courtoisie” a “court”) fogalmában gyökerezik. Elias az általa elemzett civilizációs fejlődésben az önkontroll fokozódását hangsúlyozza, (egyik fő tétele az, hogy az alapvető ok az

²⁰ A lelki tisztaságnak a testi tisztaság általi igazolása a korábban említett “szexuális tisztaság” fogalmának alakulásában is kimutatható. A romantikában megszületik – pontosabban Szűz Mária és a szentek korábbi szimbolikájából szétterjed és világiósodik -- a “tisztá nő” eszménye. A nőt a középkorban az említett kivételektől (és a késő-középkorban kialakuló lovagi nő-tisztelettől) eltekintve döntően megrontó-beszennyező erők birtokosának tekintik; a szent nők éppen azáltal válnak szentekké, ha megszabadulnak nőiségüktől. (Ez kettős követelmény: egyrészt, akárcsak a férfi szenteknek, meg kell szabadulniuk a beszennyező szexualitás minden elemétől, de másrészt nekik “alantas”, lehúzó nőiségüktől is meg kell szabadulniuk – ez az ára annak, hogy más társadalmak gyakori felfogásával ellentétben emberszámba vétetnek, és a férfiakkal egyenrangúként üdvözülhetnek). A romantikában a testi és lelki tisztaság együttese már nem csak a nőiséget korlátozó “szent” sajátja, hanem ez válik egyfajta új ideállá. Ez nagyon jelentős, a női emancipáció szempontjából alapvető fordulat, mert bár igaz, hogy a lovagi szerelem-felfogás talajáról nő ki, s tartalmazza a patriarchális uralom kompenzatorikus gesztusát is, (miként a feminista kritika – vagy éppen Ibsen a Nórá-ban -- rámutat, a férfiak a romantikus eszményben “tisztá” játékbabává igyekeztek alakítani a nőt); a “tisztá nő” piedesztálra állítása a középkori démonizált nőkép megfordítása volt; ettől fogva inkább a férfi jelenik meg erőszakos szennyezőként, (bár persze a démonizált nő is továbbél a romantika “tisztá nőjével” szembeállított “vamp” alakjában). A fordulatot jelzi már a “ius primae noctis” tizennyolcadik századi elutasítása is (ez egybeesik a romantikus nő-eszmény születésével); míg e feudális jog azon alapult, hogy a kora-középkori hiedelem veszélyesnek, megrontó hatásúnak (szennyezőnek) tekintette a nővel való első érintkezést (ebben is tetten érhető a szüzesség illetve a szexualitás megítélésének korábban említett ambivalenciája), s a hűbérúrnak ez a jog eredetileg kötelessége volt, hogy ily módon az alattvalóit fenyegető veszélyt magára vállalja; a polgári individualitás és intimitás-eszmény jegyében kialakuló új felfogás felháborodva utasítja el az első éjszaka jogát, mert már nem a nőt érzi veszélyesnek-szennyezőnek, hanem a nőt “tisztaságától” megfosztó férfit. (A “tisztá nő” eszményben persze további mozzanatok is kimutathatók, mint a magántulajdonos szemlélet, vagy a hűség-eszményt ősidők óta tápláló igény az utódok egyértelmű származásának biztosítására, de ezek az elemek már messzire vezetnek az általunk tárgyaltaktól).

²¹ Elias (1987).

²² “Minél fontosabb társadalmi eseményről van szó, annál nagyobb az igény a test kordában tartására, s annál alacsonyabb a testi folyamatok tűrésküszöbe. Minél hierarchikusabb a társadalmi rendszer, annál erősebb kontrollra van igény. A társadalmi távolság az organikus folyamatoktól való távolságon mérődik.” (Douglas, 2003, p. 251).

elit függőségének fokozódása, amely együtt jár az “öszönmegkötöttség” fokozódásával), s ennek értelmében úgy látja, hogy a higiéné fejlődésében (ekkor) nem az egészségügyi megfontolások, hanem a “feszélyezettség” növekedése a döntő tényező. A másik általa hangsúlyozott mozzanat a társadalmi csoportok közti különbségek csökkenése, ami az elkülönítés érdekében mind szükségesebbé teszi az elithez tartozás egyre finomabb jelzéseit. (A higiénés szokások fejlődését-finomítását is részben ennek tulajdonítja). Eliásnál megjelenik még egy harmadik mozzanat is: a munkamegosztás fokozódása²³. Mindezek a tényezők nyilván szerepet játszanak egy olyan lényeges és nagyon sok hatás eredőjeként előálló jelenségcsoport alakulásában, mint a tisztaság-felfogás, amelyben azonban nyilván további, nem kevésbé fontos tényezők is szerepet játszanak. A legfontosabb tényezők közé sorolhatjuk például a *ráció* és az *anyagelvűség* együttes térhódítását, ami elválaszthatatlan a városi polgárság társadalmi szerepének és jellemző tevékenységstruktúrájának sajátosságaitól. A materializmus és racionalizmus együtthatása a test és a tárgyi környezet szerepét általában is felértékeli, s ez magával hozza a testről és tárgyi környezetről való gondoskodás fokozódását is.

A polgári (testi-tárgyi) tisztaság-eszmény kisebb-nagyobb hullámzásokkal egyre hangsúlyosabbá válik a modern korban. A modernizáció (és urbanizáció) egyik fő iránya a tisztaság-eszmény érvényesítése (a mocsarak lecsapolásától a városi közhigiénia fejlesztésén át a testi-környezeti tisztaságra, higiénére fordított magánfigyelem fokozódásáig). A tisztaság-eszmény a tizenkilencedik-huszedik században összekapcsolódik a betegségek elleni küzdelemmel; ekkor lesz a tisztaság melletti fő érvek egyike az egészségvédelem; ekkor alakul ki a *testi* egészséget (és testi tisztaságot) minden korábbinál magasabb piedesztálra állító egészségkultusz; ekkor válik uralkodóvá az a modern természettudományos szemlélet, amely a különféle szennyeződések betegségkeltő hatásait biokémiai-fiziológiai síkon igazolja, s a különféle szennyező anyagokat (a tisztátalanság által is terjesztett) parazita élőlényekkel (vírusokkal, baktériumokkal, gombákkal) együtt az emberi szervezetet megtámadó legelleneségebb külső hatások közé sorolja²⁴. A “kosz” lassan az egyik legfőbb modern közellenségévé válik, s kialakul egy olyan tisztaság-eszmény, amelyben már a sterilitás ambivalens fogalma is mintegy ideállá emelkedik. A “sterilitás” azonban már nem képes egyértelmű eszménnyé válni, levetni ambivalenciáját. Egyfelől Pasteur és kora óta pozitív asszociációk övezik, a sterilitás ebben az értelemben a szennyeződések totális kizárásának elérhetetlen ideálja; másfelől azonban a “steril” – éppen az életben való megvalósíthatatlansága miatt, s amiatt, hogy a “sterilizálással” mindig óhatatlanul elvesznek, “eltakarítottak” az élet szempontjából értékes, sőt, nélkülözhetetlen mozzanatok is – az “életidegenség”, az “embertelenség” képzetkörét is magában hordja.

Ez már jelzi az újabb fordulatot. A huszedik században a modern polgári tisztaság-eszmény túlfutásainak reakciójaként megjelenik ennek kritikája is. A tisztaság-, és egészségkultusz sterilizáló hatásaival szemben felmerül, hogy a túlhajtott tisztaság-kultusz a szervezet normális védekező rendszereit károsítja; (a túlfutás beszédes jele, hogy felmerülhet az az abszurd, -- de a túlhajtott tisztaság-kultusz körülményei között egyáltalán nem alaptalannak tűnő – javaslat, amely “kosz-injekciók” alkalmazásával kívánja erősíteni a modern városi gyerekek meggyengült immunrendszerét). Ez a fordulat egybeesik az egész modern ipari civilizáció

²³ Egyik érzékletes példája ezzel kapcsolatban az, amikor bemutatja, hogy az udvari tevékenységekben is érvényesülő fokozódó munkamegosztás miként viszi ki a hússzeletelés feladatát (ami korábban az úr teendője volt) a konyhába, s ezáltal miként sorolódik e tevékenység az úr számára nem-kívánatos, beszennyező cselekvések közé. A “beszennyező” cselekvések köre egyre gyarapszik, ami viszont a tisztaság iránti igények párhuzamos fokozódását

²⁴ Igen jellemzőek azok a modern reklám-rajzfilmek, amelyekben nagyon hasonló megszemélyesített formában (undorító, csúf lényekként, antropomorfan ellenséges “állatokként”) ábrázolják egyfelől az emberi szervezetet megtámadó baktériumokat, vírusokat, másfelől a “koszt”.

kritikájának megjelenésével. Míg évszázadokon át az iparosodás és urbanizáció összefonódott a tisztaság, az egészség, a higiéné fejlődésével, (s mint láttuk az embernek a természetből való “kidolgozódása” a tisztaság-eszmény keletkezésének is igen lényeges eleme), a huszadik század végén a Zöldek kezdeményezésére felmerül egy alternatív tisztaság-felfogás lehetősége, amely éppen az ipari civilizációt tekinti és bélyegzi a legfőbb szennyezőnek. Ebben a felfogásban a tisztaság hordozója (és régi-új szimbolikájának alapja) a Természet. Annak meghatározásában, hogy mi a szennyező, új hangsúlyok keletkeznek. A természetből kiinduló szemlélet számára a legfőbb szennyeződést a *szervetlen* anyagok jelentik, (hiszen ezek nem tudnak visszaolvadni a természetbe, s látványos *szemétként* árasztják el a Föld legszebb tájait; a szervezetbe kerülve pedig mérgekként pusztítják azt). A Zöld kritika szerint az ipari civilizáció szemete éppen ezért minden eddiginél veszélyesebb szemét: a víztől az élelmiszereken át a levegőig a legalapvetőbb életanyagok megmérgezésével az emberiség végső pusztulásának fenyegetését is magában hordja. A szervetlen anyag – mint e kritika kimutatja -- a szervetlen (az ember természetes életfeltételeit figyelmen kívül hagyó) fejlődés következménye és szimbóluma, s így az új tisztaság-felfogás a társadalmi viszonyok alapvető megváltoztatását is feltételezi.

A “természettudatos” szemlélettel párhuzamosan azonban az ezredfordulón is tovább folyik az ipari civilizáció polgári tisztaság-eszményének térhódítása is. Mint cikkünk második felében kitérünk erre, minőségi ugrás következik be a személyi higiéné feltételeinek biztosításában, például a fürdőszobák és vécék jelentőségének növekedésében; s a reklámozott termékek között is egyre nagyobb arányban vannak jelen a különböző tisztító funkciójú (és a tisztaság hatását keltő) *szerek*. (Ez utóbbi sem véletlen: ha a puritán korszak(ok)/ban a tisztaság a munka általi igazolódás képzetköréhez tartozik, s elsősorban a tisztító cselekvés és annak eredménye kap hangsúlyt; az ezredforduló előtt kibontakozott fogyasztói társadalomban a tárgyi világ öncélként tételeződik, s ennek megfelelően a tisztaság biztosításának tárgyi segédeszközei és /kémiai/ anyagai kerülnek az előtérbe).

Mindazonáltal az ipari civilizáció érzi önmaga veszélyeztetettségét. Ez nem csak a Zöldek kritikájában és szemléletük terjedésében, s nem csak a korábban említett eluralkodó szorongásban mutatható ki, amely a fejlett centrumok higiénikus világát végtelenen veszélyeztetettnek látja a falain kívül rekedt “többiek” világa által. A jövő-víziók, amelyek az uralkodó trendek meghosszabbításából születnek, mind gyakrabban olyan negatív utópiákat ábrázolnak, amelyekben egyfelől a demokrácia omlik össze, s kerül barbár diktatúrák vagy éppen hasonlóképpen embertelen “túlsterilizálók” fennhatósága alá, másfelől összeomlik bennük a tisztaság-, és egészség-kultusz évszázadok alatt felépített rendszere is. A “jövőről” szóló filmek igen nagy részében a városok megszűnnek a tiszta, egészséges élet színterei lenni, s a városok már ma is olykor riasztó mértéket öltő elkoszolódásának végletekig fokozásával a metropoliszokat a szó szoros értelmében előnti a szemét. Ezekben az apokalipszisekben az égő szemét füstje sötétte, éjszakaivá festi az eget; e Jövő tájképe a Gyehennáé²⁵.

A jövő lehetőségeit, s a jelen környezeti veszélyeit mérlegelő gondolkodás megjelenését jelezve azonban a rövid történeti áttekintés véget ér. Senki sem tudja pontosan, milyen lesz valójában a jövő, s így arról sem állíthatunk semmit, hogy a tisztaság szimbolika milyen új alakváltozatai fognak megjelenni. Arról azonban érdemes még – a fentiekhez hasonlóan csak vázlatosan, és bármiféle teljesség igénye nélkül – néhány szót ejteni, hogy a jelen magyar társadalmában a tisztaság-felfogás milyen szimbolikus formáival találkozhatunk. Az alább

²⁵ Még a rajzfilmekben is megjelennek az ilyen képzetek: a néhány évvel ezelőtt népszerű Tini Nindzsa Teknősök fő színtere a város csatornahálózata, a mindenható negatív főhős (Shredder=Zúzó) pedig egyenesen a szemétdombból születik, illetve kel új életre.

kifejtendők alapjául az elmúlt másfél évtizedben végzett különböző empirikus kutatásaink szolgálnak²⁶, illetve az az összehasonlító vizsgálatunk, amelynek során kultúrákövetítő intézményeink téralakításának és tárgyvilágának (látvány-együtteseinek) érték-, és szimbólumhordozó sajátosságait elemeztük egy húszéves periódus két végpontján (1980 és 1985 között illetve 2005/2006-ban)²⁷.

II. A tisztaság-felfogás szimbolikus jelenségei az ezredforduló Magyarországon

1. A TISZTASÁG TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA. PRIVÁT-- NYILVÁNOS

A tisztasághoz való viszonyt nagymértékben meghatározza – s külön dimenzió felvételét igényli a tisztaság jelenségkörének elemzése során -- az egyén és társadalom viszonya; az egyén szerepe a társadalomban. Vannak társadalmak, amelyekben az egyén tisztasággal kapcsolatos viselkedései alapvetően közösségi meghatározottságúak: az egyén, -- elvben minden egyén – a társadalom tagjaként ügyel a társadalom ügyeként felfogott tisztaságra. Más társadalmakban a tisztaság csaknem teljesen az egyén ügye; a társadalmat strukturálja (e szempontból különböző csoportokra tagolja) az egyes egyének tisztasággal kapcsolatos viselkedése is, az egyén pedig e viselkedésével (is) önmagát minősíti, önmagát pozicionálja a társadalmi szerkezetben. A társadalmak nagy részét e két végtet valamilyen kombinációja jellemzi; a tisztasággal kapcsolatos viselkedések kisebb vagy nagyobb mértékben a társadalom egészének önmagához és környezetéhez való viszonyát is, és az egyénnek önmagához és a társadalom többi részéhez való viszonyát is kifejezésre juttatják és szimbolizálják.

Minél hierarchikusabb egy társadalom szerkezete, annál nagyobb jelentősége lehet benne a látszatnak; annak, ahogy a társadalom tagjai az Egész, illetve az annak nevében fellépő Felsőbbség elvárásainak igyekeznek megfelelni. Erős közösségekben a látszat és a valóság egybeesik; az egyén nagy erőfeszítéseket tesz a közösség elvárásainak való megfelelésre; korábban szó volt arról, hogy amikor a közösség saját teret teremt magának a természeti térből, kialakul e saját tér fenntartásának – és ezzel a takarításnak, a saját rend szempontjából nem odaillő elemek állandó, napról-napra ismétlődő eltávolításának -- morális, belsővé váló kényszere. Az egyénnek mint a közösség tagjának tisztán kell tartania környezetét, *mert* a közösségnek tisztán kell tartania a maga terét. Mindig vannak deviáns egyének, akik az ebből rájuk eső feladatot nem látják el kellőképpen, de ezáltal magukat minősítik le a közösség ítéletében. Amikor az önszervező, tradicionális közösségeket maguk alá rendelik (s gyakran szét is bomlasztják) a társadalmi hierarchia struktúrái, (amelyek irányítói aztán magukat a Közösség képviselőjeként igyekeznek elfogadtatni) a közösség tagjaként való viselkedés alattvalói viselkedéssé változik. Az egyén továbbra is igyekszik megfelelni, de most már nem

²⁶ Ilyen kutatás volt a Beszélő házak című könyvünkben összefoglalt lakáskutatásunk, (Kapitány—Kapitány 2000); a tárgyak szimbolikájáról szóló kutatásunk, melynek eredményeit a hasonló című tanulmánygyűjteményben foglaltuk össze (Kapitány—Kapitány, 2005), illetve “Értékválasztás” című longitudinális vizsgálatunk a parlamenti választások kampányfilmjeinek érték-, és szimbólumhasználatáról. (Kapitány—Kapitány 1990, 1994, 1998, 2003).

²⁷ Az első vizsgálat Békés és Győr-Sopron megyében körülbelül háromszáz település háromezer intézményében folyt és hozzávetőlegesen 30 ezer fényképfelvétel elemzésén alapult, a második Vas és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék megyeközpontjaiban és azok agglomerációs övezetében valamennyi, tág értelemben vett kulturális intézményt érintette; a digitális technika lehetőségeinek köszönhetően arányában sokkal több (kb. 20 ezer) felvételre támaszkodva.

egy olyan általánosabb erőnek, aminek ő is része, hanem egy hozzá képest külső-felső hatalomnak. Ennek viszont szükségszerű következménye a látszat és a valóság szétválása. Egy ilyen társadalomban is fontos, hogy a most már kívülről-felülről érkező tisztasági (és egyéb) elvárásoknak megfeleljen az egyén, de ez csak ott érződik kötelezőnek, ahol a külső-felső szemlélő láthatja; a világnak a külső-felső szemlélő által el nem érhető részén továbbra is a morális belső kényszer függvénye marad a tisztaság (és az egyénre háruló egyéb teendők betartása). Ha az egyén olyan kisebb csoport tagja, amely ezt a morális kényszert fenntartja, vagy olyan egyéni ambíciók hajtják, hogy magától is törekszik a morálisan megkívánt viselkedésre, akkor élete nem-látszó felében is érvényesülnek -- például a tisztasági --követelmények; ha azonban sem ilyen közösség nem áll mögötte, sem egyéni ambíciói nem hajtják ebben az irányban, akkor a nem-látszó élet-félre már nem gyakorolnak hatást a tisztasági (és egyéb) elvárások. Így jön létre az a jelenség, amit (Patyomkin hercegnek Katalin cárnő tetszésének elnyerésére csak homlokzatokból felépített díszletfaluja nyomán) Patyomkin-szindrómának nevezhetünk: a nagy kontraszt a kifelé látszó és a nem látszó; a homlokzat és a hátsófront, az előkert és a hátsóudvar, a főútvonal és a mellékútvonal, a lakás külső szemlélő számára is látható és rejtett helyiségei között.

Említett kutatásunk képanyaga rendkívül sok példát kínál a Patyomkin-szindróma érvényesülésére. Impozáns, hibátlan homlokzatú épületek, amelyek hátsó frontja már építészetileg is igénytelenebb, de vakolathámlások, firkálások, egyéb rongálások is csúfítják őket. Az utca felől gondozott kertek, amelyeknek belső-hátsó részén halmozódik a szemét, a használatlan ócskavas, az elhordatlan építési törmelék. Szépen rendben tartott helyiségek, s velük egy épületben olyan pincék, kamrák, lépcsőfordulók, sufnik, amelyekben egymásra hányt, s nem ritkán rothadó holmik halmaival találkozhatunk. Mindezek az ellentétek a közintézményekben éppúgy jellemzők, mint a magánlakásokban. Elég a vonatablakból figyelni a vasút melletti kerteknek a sínek felőli, -- rendszerint hátsó -- részét; kilométereken át tanulmányozhatjuk a hulladék felhalmozódásának különböző formáit. Elég elindulnunk egy település reprezentatív központjából az alacsonyabb státuszú részek felé, s általában egyre elhanyagoltabbak az épületek, az utak, a kertek. Amikor egy ország felemelkedőben van, a központok nagyobb rendje fokozatosan terjed kifelé, s a leromlás jelei hátrébb s hátrébb szorulnak; amikor viszont a perifériákon túlságosan általánossá válik az elhanyagoltság, ez előbb-utóbb áthathatja a társadalom egészének mentalitását, és beáramolhat a központokba is. Mint valaki plasztikusan kifejezte, egy város, egy település tisztaságával nem akkor van igazán nagy baj, amikor a szemét az utcáról terjed a házak felé, hanem amikor a házakból terjed ki az utcára.

A tisztaság vonatkozásában tehát nagyon lényeges kérdés a privát és nyilvános viszonyának kérdése. Amikor a kettő között megbomlik a harmónia, ez többnyire a rendtartás, s ezen belül a tisztaság-fenntartó viselkedések megzavarodását is okozza. Több írásunkban hivatkoztunk már arra a kutatásaink során megfigyelt jelenségcsoportra, amely igen érzékletesen jelezte a "gazdatudat" változásainak hatásait. Az államszocializmus időszakában sokak által regisztrált tendencia volt a közterületek "senki földjévé" válása. Ha az emberek az államot magukhoz képest külső-felső, idegen hatalomnak érzik, az állam tulajdonát nem a magukénak tekintik, hanem azokénak, akik rendelkeznek vele, így megszilárdul az a felfogás, hogy az állam tulajdonában lévő közterületekkel az állam képviselőinek kell foglalkozniuk. Az emberek többségében fel sem merül, hogy e területek rendjére, tisztaságára nekik is ügyelniük kellene. Fokozza az e területek iránti közömbösséget az, amikor az egyénnek, családnak-- mint a kádári, úgynevezett "puha diktatúra" időszakában, megadatik bizonyos szabadság a magánszféra alakításában (a "gazdatudattal" járó késztetések így a magánszférában, a lakások falai közé, a kerítések mögé zártan fejthetik ki hatásukat, és ezekre a privát terekre korlátozódnak). A

diktatúra – legyen “kemény” vagy “puha” – az alávetetteket mindenképpen bizalmatlanná és óvatossá teszi a nyilvánosság színterein, ezért a privát tereket, ha erre lehetőség van, mindenképpen igyekeznek “befelé fordítani”, vagyis minél kevésbé megnyitni a nyilvánosság irányában. Megváltozik a helyzet – s ezt lehetett látványosan érzékelni a rendszerváltás után – ha a nyilvánosságban megnőnek az érdekképviselő, a “civil szerveződések” esélyei; ekkor ugyanis az emberekben megerősödik az az érzés, hogy a nyilvános terek valamilyen értelemben, és bizonyos mértékben az “övék”; a köztér nem (csak) a hatalom fenyegető tere, hanem az emberek közti kommunikáció, a közösségszerveződés tere is lehet. Számos jel mutatta, hogy – különösen olyan településrészekben, ahol valóban megjelentek civil szerveződések – egyrészt megkezdődött egyes közterek közösség általi birtokbavétele (önkéntes csinosítása, tisztítása); másrészt a privátszféra látványosan “megnyílt” az utca felé, egyre többen kezdték (újra) fontosnak tartani, hogy képet nyújtsanak magukról e nyilvánosság számára. Ez a tendencia közös eleme különféle jelenségeknek. Ez nyilvánul meg abban, ahogy sokan felelevenítették azt a szokást, hogy az ünnepek (húsvét, karácsony) díszével az utca felé is jelezzék, hogy ők azok közösségéhez tartoznak, akik számára ez az ünnep: ünnep, s ők áldoznak arra energiákat, hogy méltó külsőségeket teremtsenek az ünnephez²⁸. Ez nyilvánul meg abban, ahogy a többnyire elgazosodott, elhanyagolt utcai előkerteket (amelyek tulajdonjogilag általában a közterület részei) sokan virágok és cserjék gondozott kis parcellájává változtatták, a gazdatudatot kiterjesztve szűkebb tulajdonukról környezetükre is, (s ezzel jelezve a közösségnek, hogy ők nem csak mint magánemberek, hanem mint a közösség tagjai is szorgalmas és rendszerető polgárok). S ez nyilvánul meg abban is, ahogy ebben az időszakban sokan birtokba vették az utcára néző erkélyeket; míg az államszocializmus idején jellemzővé vált, hogy az erkélyek a tartózkodásra nem használt lomlerakatok szerepét töltötték be, a rendszerváltás után sok erkélyt kitisztítottak, és arra kezdtek használni, ami az utcai erkély eredeti funkciója: a privátszféra és a nyilvánosság kommunikációjára, akár csak a (kölcsonös) szemlélődés, akár aktívabb kommunikáció formájában. Ezekben az apró szokásváltozásokban nagyon jól megragadhatók egy társadalom egész légkörének változásai, (még akkor is, ha tudjuk, hogy számos olyan példával is találkozunk, ami éppen hogy a bezárkózás vagy a gazdatudat gyengességének jeleként értelmezhető). A közterületekkel kapcsolatos gazdatudat általános megerősödéséhez még igen sok demokratikus tapasztalatra van szükség, és – mint említettük -- nyilvánvalóan inkább tapasztalható ott, ahol valóságos közösségek jelentek meg (vagy voltak mindig is jelen); elsősorban falvakban, illetve a kertvárosi övezetekben. (Ismerünk olyan példákat, hogy egy-egy közösség a maga tisztaság-, és rend igényének kifejezésére és érvényesítésére önerőből hozza rendbe, parkosítja és tartja tisztán a házak által körülvevett kis teret; az utcát, vagy tisztítja meg –azon turisták szervetlen szemetétől, akik a természetet gazdatudat nélkül járják – a lakókörnyezethez közeli erdő sétaútjait). E törekvések ma még sziszifusziaknak tűnnek, mivel a többségi mentalitást nem hatják át; s hogy a jövőben mennyire tudnak kibontakozni, ez nyilván elsősorban attól függ, hogy a civil szerveződések általában is meg tudnak-e erősödni, másodsorban pedig attól, hogy a települések rendjéért felelős hivatalos intézmények mennyire tudnak partnerek lenni ezekben a törekvésekben.

Ám nem a rendszerváltás az egyetlen olyan társadalmi méretű változás, ami az emberek környezetükhöz való viszonyát átalakítja. Magyarországon ugyancsak az elmúlt évtizedekben zajlott/zajlik a falu urbanizációja, ami évszázados-évezredes struktúrák megváltozását – s ezzel a tisztasággal kapcsolatos viselkedések megváltozását is – magával hozza.

²⁸ A vallási identitást és a szépítő energiákat egyszerre jelzi a közösségnek a keresztek, fogadalmi szobrok állításának-helyreállításának újraéledő szokása, a nemzeti identitást a ház előtti-melletti zászlórúd-állítás; de igen sok olyan egyéni ötlettel is találkozhatunk, amivel a kezdeményezők egyszerre jelzik valamilyen identitásukat, és “közlik” magukról azt is, hogy ők íme önkéntesen aktív részt vállalnak a (közös) környezet csinosításában, gazdagításában.

A falvak tradicionális rendjében a személtelhelyezésnek, -feldolgozásnak -- közismerten -- kialakult és mindenre kiterjedő rendje volt, amit két irányból is kikezdett a modernizáció és az urbanizáció. Egyrészt a modern társadalmak fokozatosan vagy éppen radikális erőszakkal megbontották, -- esetenként szétrombolták, felmorzsozták – a hagyományos közösségeket, s így azok rendtartó erejét is. Másrészt a modern termelés olyan tárgyakkal és cselekvésformákkal árasztották el a falut, amelyek kezelésére nem voltak kidolgozott formák. Egy erős közösség a legkülönbözőbb innovációkat be tudja fogadni, be tudja illeszteni a maga rendjébe, ki tudja alakítani a velük kapcsolatos, a közösség megszokásaival kompatibilis normákat, de ha a közösség hatásai már nem erősek, vagy ha olyan mennyiségben áramlik be az új, amivel a hozzá való viszonyulások kidolgozása nem tud lépést tartani, akkor a korábbi rendszer felbomlik, ennek minden negatív következményével együtt. A hagyományos falu sok évszázad alatt kidolgozott racionális rendjében nem csak a tisztaság normái voltak egyértelműek, hanem a szemét is megtalálta a helyét, s amit lehetett visszaforgattak az embert és környezetét összekötő életfolyamatokba. Az ételmaradékot²⁹, vagy az ennivalóknak az ember számára fogyaszthatatlan egyes tartozékait állateledelként hasznosították, a kerti hulladékot, zöld nyesedéket trágyának komposztálták vagy elégették (a hamut ismét trágyának használva). A városi civilizációból érkező tárgyak egyre nagyobb hányada azonban nem volt a természetbe visszaforgatható. Különösen érvényes ez a műanyagokra; (ugyan sokan megpróbálkoztak ezek elégetésével, de egyre inkább terjed a tapasztalat, hogy ez az egészségre ártalmas, s így megoldásként nem megfelelő). A használati cikkek száma, mint erről az elmúlt években több kutatás is beszámolt drámaian növekedett; ez a hagyományos takarékos paraszti szemlélettel szemben kedvezett az olyan mentalitás térhódításának, amely az elhasználdott tárgyak létezését azok eldobásával fejezi be. A világ falvait és azok környezetét, az erdőket, mezőket, patakokat ma a világ legszebb tájain is mindinkább műanyag zacskók, flakonok, papírcafatok, konzervdobozok, üvegek borítják. Bár természetesen továbbra is jelen van – a szegényebb közösségekben különösen -- az egészséges törekvés arra, hogy a tárgyakat újrahasznosítsák, s ez nagyon sok kreatív ötletet eredményez, de a gumi-, fém-, műanyag tárgyak környezetidegensége, nem beszélve az ártalmas anyagokról egyrészt ellentmondásossá teszi, s ezzel meggyengíti az adott kultúra belső törvényrendszerét³⁰, másrészt fizikai értelemben is káros hatásokat gyakorol. A felbomló rendtartás olyan szélsőségesen irracionális magatartásokhoz vezet, amelyekkel az emberek azután legalapvetőbb létfeltételeiket szennyezik. Számos esetet sorolhatunk: miként vezették a patakba (tisztá vizű, pisztrángos patakokba is) egyes települések szennyvizét, egy-két év alatt kipusztítva azok élővilágát; miként használták régi, és a vezetékkel vízzel “feleslegessé vált” kutakat emésztőgödörnek, döngkútnak, megmérgezve a település talajvíz-rétegeit; a lényeg a rend, a “vezérlő értelem”

²⁹ Még az edényekről a mosogatás során lekerülő maradványokat is hasznosították – amit a “moslék” kifejezés is őriz.

³⁰ Amikor a hagyományos népi szöttesek anyagait rikító színű műanyag-szálak kezdik helyettesíteni, ez nem csak az ízlés megromlását jelenti; az ízlésromlás csak kifejeződése annak, hogy megbomlott az adott kultúra világképének belső rendje. A globalizáció egyik legnegatívabb hatása éppen az, hogy kultúrák sokaságának belső rendjét kezdi ki, márpedig egy kultúra világképe nem pusztán a múlt konzervatív nosztalgiák által övezett hagyománya, hanem ember és világ viszonyának olyan sűrítménye, amely az adott terület, adott közösség, adott történelem sajátosságainak függvényében formálódott ki, s vált az adott közösséghez tartozó emberek szemléleti bázisává. Ilyen szemléleti bázisra minden embernek szüksége van, és az egyes kultúrák belső rendjének meggyengülésével az emberek olyan szemléleti vákuumba kerülnek, ami a lehetségesnél és szükségesnél sokkal labilisabbá teszi a világhoz való alkalmazkodásukat, s nagy mértékben megnöveli a rossz döntések, illetve a mások döntéseinek való passzív kiszolgáltatottság valószínűségét. (Nem arról van szó, hogy az volna jó, ha egy kultúrát egyáltalán nem érnének változtató hatások; éppen ellenkezőleg: bármely hagyomány csak úgy tud *eleven* maradni, ha állandóan alakul az öt erő új hatásokat beépítve, azokra reagálva. Baj csak akkor van, ha a változások úgy érnek egy társadalmat, hogy kultúrája összeszervező magját rombolják szét, belső fejlődésének szerves logikáját váltják fel külső szempontokhoz való szervesen igazodással).

eltűnése. Losonczy Ágnes: “A tárgy halála, a szemét élete” című szenvedélyes írásában ezt írja: “A tárgy el-lomosodása akkor is bekövetkezik, amikor tárgyak elvesztik élő kapcsolataikat, kacattá, fölösleges lommá válnak. Akkor történik meg, ha a tárgy elveszti jelentőségét vagy ha megfosztják tőle. Ha kihal mögüle az érzelem, vagy ha kivész belőle az öröm. Ha kiüresedik az a viszony, amelynek tárgyi kísérője, kifejezője volt”³¹. A tisztaság-felfogás szempontjából nagyon lényeges mozzanatra mutat rá ez a gondolatmenet. A fogyasztói társadalom dömping-tárgyai vagy eleve ilyen “élő kapcsolatok”, valóságos érzelmi elemek nélkül lépnek be az emberek világába (s így már újkorukban “lomtermészetűek”), vagy a divat diktátuma szerint nagyon gyorsan elvesztik örömadó-képességüket. A tisztaságot fenn lehet tartani, amíg szemétnak csak a tárgyi világ egy kis része számít. Az egész tisztaság-felfogás megrendülhet azonban, ha a tárgyak többsége tekintetében mosódnak el a használatban lévő tárgy és a szemét közötti határok (márpedig a fogyasztói társadalomban éppen ez történik).

Igaztalan volna azonban, ha a modernizációnak és urbanizációnak csak az árnyoldalait vennék figyelembe. A falu rendfelfogása a modernizáció és urbanizáció hatására nem csak romlik, de új formákba is rendeződik; átalakítva a tisztasághoz való viszonyt is. Az egyik ilyen változás a munka és a pihenés terei közti viszony megváltozása. A hagyományos falusi és falusias lakásmódban a munka az értékrend egyik pillére, s jelenléte a lakás szinte minden szegletét jellemzi (a szentsarok és tisztaszoba kivételével). A polgári urbanizáció során a lakás funkciói között felértékelődik a pihenés; fontossá válik a munkától elhatárolódó terek kialakítása, s eközben a munka mindinkább a “szennyező” tényezők közé sorolódik; a pihenő terekből igyekeznek száműzni a munka nyomait. Ez a folyamat a modern lakás egyre több terére kiterjed. A falu urbanizációja során az egyik szembetűnő változás, hogy a falusi lakások kialakítói is átveszik ezt a mentalitást: amikor azt mondhatjuk, hogy a “tisztaszoba” fokozatosan átadja a helyét a “tisztalakásnak”, akkor éppen erről van szó: a munkafunkciók kiszorításáról, a lakás ezektől “tisztul meg”. Az egyik leglátványosabb változás ezzel kapcsolatban a falusi házak körüli területek gyepesítése; a munkagépektől, állattartástól sáros udvar – ha egyáltalán marad ilyen – ennek következtében eltávolodik a lakástól, hogy az onnan a házba lépő ember ne szennyezze annak belső tereit. E mentalitásváltozás másik eleme az intimitás polgári-városi igényének megjelenése. A premodern közösségi társadalmak lakóterei is közösségek; csak az individualizált társadalmakban lép fel az intim terek elkülönítésének igénye. Az intimitás felértékelődése viszont a tisztaság-, és rend-felfogásban is változást okoz; míg korábban a díszítés és az azzal összefonódó hangsúlyozott tisztaság a környezet reprezentatív tereire irányult elsősorban, a polgáris lakásmódban az intim tereket is mindinkább “megtisztelik” azzal, hogy minél tisztábbá és díszesebbé teszik őket. Ez a – Patyomkin-szindrómával ellentétes tendencia – ma már a falun is jellemzőnek tekinthető. Mindkét említett tendenciának kedvez a falu emeletessé válása (az urbanizáció talán legmagátólértetődőbb jele): az emelet (s már a hatvanas évek földszintes kockaházaiban alkalmazott “városias” lépcső is) hangsúlyozottan elválasztja a lakást a szennyező környezettől; s az emeletes lakás egyszersmind annak a Nyugat-Európában négy-öt száz éve megjelent polgári lakás-modellnek az átvétele is, amelynek során a nyilvánosság számára nyitott földszint fölé helyeztek egy szintet³² -- kizárólag az intimszféra igényeinek szolgálatára. Az urbanizáció hatásai között a tisztaság-felfogás szempontjából egyik leglényegesebb szimbolikus változás a test ápolására, tisztántartására szolgáló helyiségek megjelenése és fejlődése – e folyamatnak szintén nagyon látványos példáit nyújtották a magyar falvak utolsó évtizedei, de ezt a jelenségcsoportot, e helyiségek szerepét érdemes egészében, tehát nem csak a falu urbanizációjának jelenségei között vizsgálni.

³¹ Losonczy (2003) 82. old.

³² Habermas (1971).

2. A TISZTÁLKODÁS TEREI: SZEREPÜK, A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ SZOKÁSOK ÉS SZIMBOLIKUS JELENTÉSÜK VÁLTOZÁSA

Néhány éve szinte közhellyé vált az a gondolat, hogy egy ország kultúráját leginkább azon lehet megítélni, hogy milyen nyilvános illemhelyei állapota. A Nyugatra utazók történetei között igen jelentős helyet töltöttek be azok az elbeszélések, amelyek bámulattal állították szembe az ottani vécék tisztaságát a hazai állapotokkal. Az államszocialista kísérlet kudarcának egyik szimbólumává vált a környezet általános elkoszolódása, és ezen belül az illemhelyek infernális állapota is. A nyolcvanas években végzett vizsgálatunk fotóanyaga iskolák és művelődési házak, vendéglők és egyéb közintézmények mellékhelyiségeinek tömegében regisztrálta ezeket az állapotokat. A 2005-2006-ban végzett összehasonlító vizsgálat talán e területen mutathatta be a legnagyobb változást. Bár a városoktól és azok agglomerációs övezetétől távoleső települések most nem kerülhettek be a mintába, (ezek nélkül pedig nyilván kedvezőbb az összkép a valóságosnál), ha csak a hasonló helyzetű települések húsz év előtti állapotaival vetjük össze a maiakat, akkor is látványos a fejlődés – éppen a vécék tekintetében. A legalapvetőbb változás persze a vezetékes víz megjelenésével, a csatornázással következett be: a húsz évvel ezelőtti állapotok jelentős része annak volt köszönhető, hogy számos közintézményben nem volt folyóvízes illemhely: a budik, udvari vizeldék jellege, tisztíthatósága egészen más kategóriát képvisel, mint a folyóvíz által biztosított lehetőségek. De sokat javítottak a helyzeten a burkolatok is. A kátrányos vagy olajfestett falakkal szemben általánossá vált a helyiségek kicsempézése. (A csempe Nyugat-Európában már a tizenhat-tizenhetedik században terjedésnek indult, mosható felületével szinte felszólítva a tisztántartásra, s díszes jellegével, finom anyagával azt is jelezte, hogy azt a helyiséget, amelyet kibélel, nem a szégyellnivaló szenny uralja, hanem épp ellenkezőleg, általuk még a test salakanyagai is “megemelődnek”). Egyes exkluzívabb mellékhelyiségekben még magasabb státuszú anyagokkal: márvánnyal, gránittal találkozunk, s nem mellékes az sem, hogy a szaniterek milyen formájúak, a formatervezett – a “közönségestől” eltérő --mosdókagylók, pissoirok, csaptelepek ha persze nem is ellenállhatatlanul, de azt sugallják, hogy kultúráltnak kell őket használni³³. Nagyon lényeges tényező a rendszeres tisztántartás. A nyolcvanas évekre a közintézmények és a lakások mellékhelyiségeinek állapota között igen szélesre nyílt az olló. A rendszerváltással a legtöbb közintézmény versenyre kényszerült, s ez arra készítette őket, hogy igyekezzenek felzárkózni használóik-vendégeik nagy részének lakásszintjére, illetve hogy saját létjogosultságukat annak jelzésével is megtámogassák, hogy igényes-színvonalas infrastruktúrával, tekintélykeltő látványkörnyezettel rendelkeznek. Ennek biztosítására a legtöbb helyen valóban rendszeressé-folyamatossá tették a mellékhelyiségek tisztántartását. A vécékultúra feltételei tehát látványosan javultak. Természetesen a használat kulturáltsága nem változik ilyen gyorsan, bár mint említettük, a körülmények hatnak a használókra is. Sokhelyütt azonban még találkozhatunk olyan feliratokkal, amelyek a kultúrált használatra figyelmeztetnek, (“Kérjük a vécét használat után lehúzni”, “Kérjük, a WC-t úgy hagyják, ahogy legközelebb használni szeretnék”, “Ne dobáljunk semmit a kagylóba”, stb.), ez mindig az átmenet jelzése: mihelyt a köpködés szokása kiszorult a tolerált nyilvános viselkedésből, nem volt többé szükség a “Csak a csészébe köpködj” feliratokra, (sőt, aztán a köpöcsészékre sem), amelyekkel ötven évvel ezelőtt még lehetett találkozni.

Persze a látványos javulás nem fedheti el azt, hogy azért az állapotok messze vannak az ideálistól. A legfőbb problémának az látszik, hogy a viszonylag jó állapotba hozott

³³ Hogy az ilyen sugallat nem hatástalan, azt jól bizonyítja a budapesti metró története, amely nagyon sokáig arról volt híres, hogy márványos peronjain az emberek nemigen szemeltek, (s egyes nagyvárosok metróihoz képest tulajdonképpen még ma is tisztának számít).

mellékhelyiségek is viszonylag gyorsan leromolhatnak. Ebben szerepet játszik a kulturálatlan használat, de – mint a kutatás (Intézménymimika 2³⁴) képanyaga is mutatja – hajlamosíthat a leromlásra, ha valahol hiba keletkezik (csempéhiány, vakolathullás, ajtók festékkopása, falfirkák, papírtartó hiánya, stb.)³⁵ Az így megtört elegancia (főleg, ha a hiány tartósan fennáll) a használókat is hanyagabbá, gondatlanabbá teszi; megjelennek az eldobott csikkek, a földre dobott vagy a csövek közé gyúrt vécépapír, amelyek azután tovább bátorítják a szemetelőket. (Az sem mindegy, hogy ha pótolják a csempét, vakolatot, az eredeti “komplett” jelleg áll-e helyre, vagy az elütő pótlás a “foltozottság” sugallatát tartósítja). Természetesen további leromlás forrása, ha a felületek piszkos benyomást keltenek³⁶. Vannak olyan csempék is, (több helyen látható az a régi, pettyegetett, műkö jellegű járólap) amelyek még tiszta állapotban sem tűnnek tisztának. Eredetileg valószínűleg éppen azért hozták létre őket, hogy a szennyeződés kevésbé látsszék rajtuk; ezt az eredményt el is érik, de tapasztalataink szerint e felületek ugyanúgy vonzzák a gondatlan használatot, mint maga a szennyeződés³⁷.

A nyilvános mellékhelyiségek színvonal-emelkedésének legfőbb biztosítója azonban persze a használat kultúrájának általános javulása lehet. E tekintetben említettük a lakások mellékhelyiségeinél kimutatható jelentős színvonal-emelkedést a huszadik század utolsó évtizedeiben. Ez a változás többek között a polgári-individualisztikus értékrendszer térhódításával függ össze. (Több írásunkban is utaltunk arra, hogy ezek a változások – a gyerekszoba és a hálószoba kialakulásával, és a lakáshasználat más lényeges változásaival együtt -- mindenütt akkor következnek be – van, ahol már a tizenhetedik században, van, ahol csak jelenleg – amikor a polgári-individualisztikus értékrendszer tömegesen elterjed. Ezen értékrendszer helyezi ugyanis középpontjába az individuumot, s teszi fontossá többek közt azt, hogy az egyén önmagával, teste ápolásával, épen tartásával foglalkozzék; az “önkényeztetés” e megnövekedett fontossága pedig a lakásban mind több olyan helyiséget és funkciót gyökereztet meg, amelyek ezt az “önkényeztetést” szolgálják). Az “önkényeztetés” funkciója másfelől összefonódik a tisztaság növekvő szerepével is: e cikk történeti fejezetében szó esett arról, hogy a puritán polgári identitás a testi-környezeti tisztaságban a lelki tisztaság igazolódását látja, ezért a közösség megítélésében kiemelt hangsúlyt kap a tisztaság mérlegelése, s az egyén törekvéseit is áthatja az a törekvés, hogy testében és környezetében tisztának mutakozzék. A fürdőszoba és a tisztaság más eszközei tehát egyszerre jelképezik az individuum megnőtt jelentőségét és a közösségnek megmutatandó “tisztaságot”. Egyes írásainkban azt is hangsúlyoztuk már, más szerzők megfigyeléseivel is összhangban, hogy a fürdőszoba létesítése kétlépcsős folyamat. Az első lépésben megtörténik a modell átvétele (a “modell” ez esetben a polgári individualisztikus értékrendszer által hozott új szemlélettel és új igényekkel magának a fürdőszobának a megjelenése, ami normává kezd válni, s ezért mind többen átveszik), de ebben a fázisban még az értékrendszer nem hatja át a felé orientálódó emberek egész világát, s ezért sokan még csak az életvilágba bekerülő új tárgyi környezetet látják a fürdőszobában, s használata még nem mindig az új értékrendszer jegyében történik. (A hagyományos munkacentrikus értékrendszer jegyében a fürdőszoba ekkor gyakran a mosás vagy raktározás

³⁴ Kapitány—Kapitány (2006)

³⁵ A kertek leromlásában, elpiszkolódásában hasonló összefüggést figyelhetünk meg. Ha egy kerten (vagy parkon, füvesített térségen) eluralkodik a gaz, a vágatlan fű vagy éppen a sár; ha egy sarkában szeméthalmot létesítenek vagy csak egy-egy eldobott tárgy éktelenkedik a fű között, a “tökéletességnek” ez a megbomlása “megnyitja a zsilipeket”, és rohamosan terjedni kezd a szemét.

³⁶ Hiába mossák fel sűrűn a padlót, ha a vizesen maradt járólapok vizét a belépők cipőtalpa feketére festi; a tisztaság benyomása csak úgy tartható fenn, ha az ilyen szennyeződések nyomban eltávolítják.

³⁷ Hasonlóképpen hajlamosít a leromlásra, ha a helyiség – s ez nem ritka jelenség -- egyúttal a takarítóeszközök tároló helye. A takarítóeszközök jelenléte ugyanis nem a tisztaság, hanem az általuk kezelt szennyeződés asszociációkörét hordozza, illetve azt a benyomást kelti, hogy a munka folyamatban van – ez pedig mintegy “felhatalmazza a szemetelőt”: még lehet szemetelni, hiszen “most” úgyis takarítanak.

funkcióit tölti be. A “tisztaság-tisztítás” képzetei ugyanis már hozzátársulnak, de a test kényeztetése csak a polgári-individualisztikus értékrendszer teljes kibomlásával válik elfogadható és fő céllá). Csak a második lépésben – olykor csak a következő generációban – tölti be aztán a helyiség azt a funkciót, amire létrejött. (Ez a kétlépcsősség csaknem minden olyan tárgyi-környezeti változás esetében megfigyelhető, ahol az új tárgyi környezet új értékrendszer megjelenésével jön létre³⁸).

A test ápolásának mind nagyobb teret nyerő kultuszával -- további lépcsőfokként -- a fürdőszoba (és a test ápolására szolgáló egyéb helyiségek) státusza a lakásban tovább emelkedik. Egészen a legutolsó időkig a fürdőszoba (még polgári lakásokban is) *mellék*helyiségnek számított. Abban az értelemben is, hogy – néhány nagypolgári lakás kivételével – nem tartották lényegesnek, hogy a fürdőszoba a lakás többi részével azonos színvonalú kiképzést, enteriőrt, a lakás többi részével azonos státusz-sugallatot kapjon. Az utóbbi évtizedekben azonban e tekintetben is jelentős változások figyelhetők meg. A “vizes” helyiségek mellékhelyiségből mindinkább *szobává* válnak, (megnő a terük, olyan berendezések, díszítések jelennek meg bennük, amelyek korábban a szobákat, -- főként a nappalit – jellemezték: virágok, dísztárgyak, szobrok, hangulatlámpák, a tér lépcsőkkel, beugrókkal tagolása, stb.), és abban az értelemben is szobának tekintik őket, hogy – amit korábban teljesen kizárt a nyilvános és intim szféra elkülönítése -- többnyire a lakás látogatóinak is megmutatják³⁹. (Ez a tendencia megint általánosabb értékrendszer-változással is összefügg: a lakás egészében “látványlakássá” alakul, aminek több, egymást erősítő oka is van a vizualitás szerepének általános növekedésétől és a “kívülről irányított”, a nyilvánosság által meghatározott ember modelljének térhódításáig; de mindenképpen jelzi a fürdőszoba szerepének újabb felértékelődését és a test-kultusz fokozódását).

Mindez együtt zajlik az individualitás szerepének tovább erősödésével is. Ez a tisztálkodás tereiben megnyilvánul a tisztálkodás tovább-individualizálásában is. A fürdőszobában megjelenő több mosdókagyló, és a lakásokban megjelenő több fürdőszoba (és vécé) azt jelzi, hogy a tisztálkodás individualitása fokozódik: a tisztálkodó egyén nem csak elkülönül, hanem mind lényegesebbé válik az is, hogy ne érintkezzen másokkal, ne használjon másokkal közös kádat, vécét, stb. (A külön fürdőszoba, vécé olykor a vendégektől különíti el ily módon a háziakat, máskor a család egyes tagjait is egymástól). Az undor nagy mértékben kultúrafüggő, és hosszú az út a közös vízben, közös tisztálkodó eszközökkel történő fürdözéstől addig, amíg beszennyezőnek érezzük már azt is, ha valaki valaha ugyanazt a kádat használta, ugyanarra az ülőkére ül le, mint mi magunk. Ez a szemlélet korunkban egyre inkább terjed. Mivel a tizenkilencedik és huszadik század materialista kultúrája a betegségek jelentős részét emberről-emberre terjedő (anyagi természetű) fertőzésként azonosította, elterjedt az a szemlélet, mely nem csak a piszkos anyagokat, hanem a másik embert is szennyezőnek (és ebben az értelemben is elsődleges veszélyforrásnak tekinti), s ez abba az irányba hat, hogy a másikkal való érintkezést (még annak közvetett formáit is) kerüljük, illetve tegyük minél sterilebbé. Ez nem csak a magánlakásokban érvényesül: a közintézmények mellékhelyiségei is igyekeznek ezekhez az igényekhez alkalmazkodni. A közintézmények vécéiből mindinkább kiszorul a közös törülköző, a “más emberek érintésétől mocskossá váló” szappan, s helyettük

³⁸ A lakás változásainál maradványként történik például a gyerekszoba megjelenése és használatbavétele során is – időben párhuzamosan a fürdőszoba változásaival, ami szintén azt bizonyítja, hogy az *értékrendszer* megjelenése és kifejlődésének foka az, ami mindezen változásokat és azok menetét meghatározza.

³⁹ E tendencia szélsőséges megnyilvánulása az a néhány lakásban látható -- ma még extrém, de mintaként már a lakáskultúra folyóiratokban is megjelenő – megoldás, hogy a fürdőszobát egybenyitják a hálószobával, sőt, még a nappali funkciókat betöltő térrel is.

terjed a “higiénikusabb” folyékony szappan, az egyszer használatos papírtörölköző, az elektromos kézszáritó – vagyis a másokkal való közvetett érintkezést is kizáró megoldások.⁴⁰

A tisztaság-kultusz és az individualisztikus értékrendszer mind fokozottabb érvényesülése mellett a fogyasztói társadalom még egy jellegzetessége figyelhető meg a tisztálkodás helyiségeinek alakulásában. A fogyasztói társadalom embere mindinkább “szórakozó ember”, akinek életében mind több területtel kerül összefüggésbe az életélvezet, a szórakozás, (gondoljunk az információszerzés és szórakozás összekapcsolását jelző “infotainment” fogalmára). Ezen igény jegyében terjed a nyilvános mellékhelyiségekben is a kellemes zeneszó, de találkoztunk már olyan közvécével is, ahol a pissoirokat kis megvilágított tájképek díszítették. A globalizáció hatása pedig abban is megnyilvánul, hogy az egyes társadalmak tisztálkodási, testápolási szokásait mindinkább más társadalmak szokásai is gazdagítják. Így terjedt szét (mind közintézményekben, mind magánlakásokban) az északi országokból a szauna, így vált normává észak-amerikai kertvárosi minta alapján a felsőbb társadalmi rétegekben az úszómedence, így terjednek mind több fürdőhelyiségben a mediterrán minták.

Ez utóbbi jelenségek – más tisztálkodási-testápolási formákkal együtt, mint amilyen például a jacuzzi, a zuhanyozófülke, stb. (vagy a testtel való foglalkozás olyan formái, mint a szintén terjedő kondigépek, szoláriumok, stb.) – egyúttal státuszszimbólumok, hatalom-, és gazdagság-jelképek is, s így érdemes röviden kitérni a tisztaság és a társadalmi hierarchia, a presztízs összefüggésére is.

3. A TISZTASÁG MINT PRESZTÍZS-, ÉS MOBILITÁSJEL

A történelmi fejezetben utaltunk már arra, hogy a tisztaság, a valamitől megtisztított környezet és test szimbolikája kezdettől alkalmas arra, hogy egy csoport magát egy másik csoporttól (mint alacsonyabbrendűtől, szennyezőtől) megkülönböztesse. A magasabb státuszú az esetek többségében tisztább, (vagyis az adott kultúrában szennyezőnek, szemétnak, piszoknak tartott tényezőktől mentesebb) mint az alacsony státuszú, legyen szó emberről, csoportról, intézményről, városrészeiről, vagy országról. Ebből egyenesen következik az, hogy a tisztaság hangsúlyozása nem csak a “fent levésnek”, hanem a “feljebb kerülésnek”, a társadalmi emelkedésnek érzékeltetésére is alkalmas. Az egyének, csoportok gyakran testük, ruházatuk, környezetük hangsúlyozott tisztaságával igyekeznek elérni, hogy magasabb státuszúaknak tekintessenek. Különös jelentőséget kap ez azoknál, akik addig alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkeztek. Ismeretes a szegénységből, a proletárlétekből vagy éppen valamely stigmatizált csoporthelyzetből kiemelkedő vagy kiemelkedni próbáló egyének, családok “hipertisztasági” törekvése. (De az emelkedő társadalmak is éppúgy a tisztaság képét sugározzák magukról, mint ahogy a hanyatló társadalmakat pedig gyakran éppen az elszemetedéssel, a konkrét és képletes szennyben való elmerüléssel jellemzik).

Amikor a szegénységből kiemelkedő országok lakói szembesülnek a fejlett központok világával, miközben maguk is lehetőséget kapnak arra, hogy életszínvonalukat emeljék (ahogy ez például Magyarországon a hatvanas-hetvenes években tömegessé váló élmény volt), akkor a

⁴⁰ A vécében mind többen papírral lefedik az ülökét, mielőtt ráülnek – ezt az igényt igyekszik korszerűen megoldani az a viszonylag friss, de már Magyarországon is terjedő megoldás, ahol az ülökét egy automata használat után körbeforgatja és átfuttatja egy fertőtlenítő szakaszon.

A háztartások gépesítése is nagy mértékben szolgálja a mások “piszkával”, és általában a szennyeződésekkel való testi érintkezés csökkentését: a porszívó, a mosó-, és mosogatógépek is nagymértékben mentesítik az ilyen érintésektől a használókat, de már a felmosóröngy helyébe lépő nyeles törő is. (S persze az ilyen igények kielégítésére további találmányok is várhatók).

mintául szolgáló fejlett, -- és éppen civilizációs fejlődésében példává vált – központok világát többek között éppen a tisztaság-szimbólumok közvetítik. Ezért jelenhettek meg – Nyugat-szimbólumként, (egy vágyott életforma jelképeként) abban az időben igen sok lakás nappalijában, a vitrinekben, a szekrények tetején vagy a lakások más “ünnepi tereiben” dezodorok, “elegánsnak” tartott szappanok, mosogatószeres flakonok – amelyek egyébként nem szoktak dísz tárgy-funkcióban szerepelni. Az életszínvonal-emelkedés következő lépcsőjében “deszakralizálódnak” is ezek a tárgyak, és kikerülnek a díszhelyekről; (kivéve a legszegényebb csoportok lakásait, amelyek számára – éppen azért mert valóságos lehetőségeik távol tartják őket a vágyott életformától – továbbra is az emelkedés ígéretének jelképeként lehetnek jelen).

A tisztaság azonban az emeltebb státuszban is megmarad a fentebbi helyzet szimbólumának. Minél magasabb státuszba kerül egy csoport, annál tisztábbak számukra azok az élethelyzetek és cselekvések, amelyek piszokkal, bűzzel járnak. (Csak egy viszonylag magasabb életszínvonal-színen fordul meg ez a tendencia, amikor a “piszokkal” való érintkezés már igen ritka, s ezért “érdekes kalandnak” tűnhet). A társadalmi ranglétrán legalább “középre” jutott csoportok világképében a szennyeződések világa nemritkán “mumus” jellegűvé válik: “ha nem tanulsz, vécépucoló/csatornatisztító/kukás leszel”-féle intelmek jól jelzik, hogy a társadalmi létra alja szimbolikusan “piszokban, szemétben áll”, s aki feljebb törekszik a létrán, az ettől akar eltávolodni. (S a szimbolikus antropológia képviselőinek feltétlenül igazuk van abban is, hogy ebben az összefüggésben nem csak az jelenik meg, hogy a szegényebb életforma körülményei között több a szemét, s ebből a tapasztalatból kiindulva a társadalmi hierarchia alsó csoportjaihoz hozzátársítják a piszok, a szemét képzetét, hanem az a fordított hatás is, hogy a piszkosnak, szennyezettnek minősítés maga is stratifikációs technika: leminősíti, alsóbb helyzetűvé teszi az így megbélyegzettet)⁴¹.

A tisztaság-hierarchia nemzetek, társadalmak viszonyában is érvényesül. Egyrészt mindig jelen van az említett “civilizációs lejtő” a civilizációs (s nem utolsósorban higiénés) szempontból fejlettek és fejletlenek között, ami országok, települések, régiók állandó összehasonlításának forrása, (s ennek egyik leggyakrabban használt tapasztalati mutatója -- mint erről korábban szó volt --, éppen a vécék, mosdók állapota). Másrészt a hierarchia-harcban kedvelt eszköz a “mások” tisztasági szabályainak, higiénés szokásainak leminősítése. Említettük már például a többségi nemzet és a roma közösségek tisztasági szabályainak eltérését és azt a kölcsönös viszolygást, ami erre az eltérésre ráépül, de hasonló figyelhető meg az egyes európai népek között is. Az Észak—Dél és a Nyugat--Kelet tengely egyrészt évszázadok óta egyfajta civilizációs lejtőként is működik, (Észak illetve Nyugat fölényével), de a szokások eltérése például olyan különbségben is megfigyelhető, mint egyfelől a kagylós másfelől a “guggolós” vécé alkalmazása: a két fél ez esetben is *kölcsönösen* viszolyog a másik szokásaitól (például, hogy ki hová dobja a papírt), s mindkét oldalon lehet érveket találni az adott szokás higiénikusabb volta mellett.

Egyértelművé válik a társadalmak közti hierarchikus viszony, amikor úgy kerülnek egymással szembe különböző közösségek, hogy az egyik dominánsan a szemételő, a másik a takarító szerepébe kerül. A társadalmak *közti* hierarchia egyik szimbolikus jelzése, amikor egy társadalmon *belül* válnak el ezek a szerepek. Nem csak az indiai kaszthierarchiát jellemzi, hogy a szennyeződésekkel leginkább érintkező csoportok a kaszton kívüliek, az (éppen ezért)

⁴¹ Korábban említettük azt, ahogy a tizenkilencedik-huszedik századi polgárság megbotráncozott a tizennyolcadik századi arisztokrácia “piszkosságán”; ez a gondolat korábban nem merülhetett fel, s amikor felmerült, annak a jele volt, hogy az uralomra jutott (vagy annak kapujába került) polgárság keresi azokat a szimbólumokat, amelyekkel a hagyományos “elitet” önmaga *alá* helyezheti.

“érinthetetlenek”. Mára általánossá vált Európában is, hogy ezeket a munkákat vendégmunkások végzik, (akik az adott országnál alacsonyabbra értékelt társadalmakból jöttek). Ez a szimbolikus különbség még hangsúlyosabbá válik, ha a két társadalom elvben azonos státuszú csoportjait hasonlítjuk össze: jól jelezte az egykori “második világ” (a szocialista Kelet) leértékelődését, amikor a rendszerváltás után értelmiségiek bukkantak fel a Nyugat országaiban takarítóként, dajkaként, stb. vagyis olyan munkákat végezve, amelyekre nyugati értelmiségi (a diákmunka korából kinőve) már nemigen vállalkozik – ez a példa egyébként az “értelmiségi” leértékelődéséről is szólhat, s nincs kizárva, (lásd a nagy világválság korabeli magyar értelmiség jelentős részének kálváriáját) hogy nyugati értelmiségiek is mind gyakrabban kerülhetnek ilyen helyzetbe. A társadalmak közti hierarchia egy másik megnyilvánulási formája, amikor a magasabb státuszú társadalom “kihelyezi” a maga szemetjét. Korunk számos nemzetközi botránya éppen ebből adódik (a magukat feljebb értékelő országok illetve egyes gazdasági csoportosulások természetesnek tartják, hogy iparuk szennyező végtermékeitől és a szó szoros értelmében vett szeméttől megtisztítják saját környezetüket, s azt áttelepítik máshová (nyilván oda, ahova az megítélésük szerint “inkább való”, vagyis az alacsonyabbra értékelt társadalmakba, amelyek persze igyekeznek tiltakozni az ellen, hogy őket ily módon (is) alacsonyabb rendűnek minősítsék. Ugyancsak szimbolikus jelentőségre tesznek szert azok a botrányok is, amikor két potenciálisan egyenlő ország viszonyában merül fel a szennyezés kérdése (a szomszéd szennyezi a vizeinket, a levegőnket, rossz higiénés viszonyai folytán fertőzésekkel, korszerűtlen atomerőműveivel veszélyezteti az életünket). Míg az előző példában a szennyezéstől veszélyeztetett ország az ellen tiltakozik, hogy őt alacsonyabb rendűnek nyilvánítsák, azáltal, hogy hozzáviszik a szemetet; ez utóbbi vádak a szennyezőt próbálják alacsonyabb rendűnek nyilvánítani. Természetesen az esetek nagy részében a hierarchia-csatározásoktól függetlenül is komoly problémáról, károkozásról van szó, s elfogadhatónak nyilván csak az tekinthető, amikor a különböző társadalmak e tekintetben is a kölcsönösség, egyenrangúság viszonyába kerülnek egymással; de a szennyezés tényére a szimbolikus szférában gyakran ráépül egy olyan diskurzus, ami aztán alapvetően az országok közti hierarchia-verseny eszközeként folyik tovább. Mindenesetre, mint Losonczy Ágnes írja: “Szegénynek lenni ebben is a legráfizetéseesebb létforma⁴²”. És persze a legkiszolgáltatottabb is.

A tisztaság hierarchiaképző szerepének nagyon sok vonatkozását lehetne még megemlíteni. A szennyezéssel való lefokozás alapvető ősi szimbolikus technika. Mary Douglas is számos példáját sorolja fel annak, hogy a bélsárral való bekenés különböző kultúrákban hogyan jelent büntetést, lefokozást, megalázást; de ezek a példák hosszan folytathatók: a leköpés, a szárral, záptojással, egyéb hulladékokkal való megdobálás, a (piszkos) pincébe zárás, a ruhák ronggyá tépése mindig is ilyen megalázási technikák voltak. A totális intézményekben (börtön, katonaság) is hagyományosan azzal jelzik valakinek, hogy a hierarchia aljára sorolják, hogy “beszennyezik”: vécét pucolatnak vele (sőt, abból kényszerítik enni-inni); fogkefével súroltatják fel a kövezetet, stb. Ezek az olykor “jópofa” beavatási rítusnak szánt eljárások nem egy esetben vezettek már a megalázást el nem viselő személyek öngyilkosságához; ami nem csak az áldozatok idegrendszerének fokozott érzékenységéről tanúskodik, hanem arról is, hogy milyen erős éppen a tisztaság-szimbolika hatása az emberi pszichére.

A tisztaság-szimbolika ugyanakkor még egy kultúrán belül sem állandó. E szimbolikát – mint bármely más szimbólumot is – állandóan konstruálják: befejezésül arra szeretnénk még kitekinteni, hogy a mai médiában milyen módon (módokon) történik e szimbolika mindennapi újratemelése.

⁴² Losonczy (2003), p. 91.

4. A TISZTASÁG TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA. REKLÁMOK

Először is megállapítható, hogy a “tisztaság” tematika óriási arányban van jelen a reklámok világában. (A gépkocsikkal, az édesség-, gyorsétel-, és italreklámokkal, illetve a szerencsejáték-hirdetésekkkel együtt a reklámok egyik legnagyobb csoportját alkotják). Ez is azt mutatja, hogy a tisztaság (nem utolsósorban éppen a benne rejlő társadalmi-hierarchia szimbolika folytán) a legerősebb vágytárgyakkal azonos mértékben motiváló tényező. Igen jellemzőek a hirdetett eszközökhöz társított, fontosságukat fokozni kívánó képzetek is: nemi vonzerő, kényelem, a tökéletesség érzete. A tisztító szerek nagy arányát közvetlenül nyilván az is indokolja, hogy a célközönség jelentős részét a “háziasszonyok” alkotják, de az, hogy a háziasszonyok számára éppen ezeket kínálják, már a tisztaság-szimbolika társadalmi fontosságát jelzi. (Mosás, mosogatás, ablaktisztítás, a lakásban található különböző felületek tisztára törlése, a vécé-higiéncia, illetve a test tisztántartása: fogápolás, intimbetétek, dezodorok, krémek – a tisztasági törekvés a reklámvilágban az élet egyik legfontosabb tevékenységi területének tűnik). A társadalmi hierarchiával való összefüggést sugallja, hogy a reklámkörnyezet egyértelműen magas (legalábbis az átlagnál magasabb) életszínvonalat sugároz; bár többnyire azt is fontosnak tartják, hogy az “átlag háziasszony” magáéra ismerjen a bemutatott világban, de az az életforma, amit ennek a fiktív mindennapi környezetnek a lakói élnek, a felső rétegek “gondtalan”, hedonisztikus idillje.

A reklám, amelynek a reklámozott tárgyat vagy szolgáltatást vetélytársai összességével szemben kell “győztes” pozícióba helyezni, általában a *végletekre* épít: vele minden tökéletes, nélküle rossz. A tisztaság-reklámok is eszerint a képlet szerint épülnek fel. A szennyeződésekkel folytatott mindennapi sziszifoszi küzdelem ellentétéként a reklámokban létrejövő tisztaság mindig totális, (és többnyire megjelenik a szenny érzékleti ellenpontja, -- a hatalmi szimbolikában is mindig fontos szerepet játszó -- fény, csillogás is). A végletesség abban is megnyilvánul, hogy az ember legegyszerűbb nem-tudatos beidegződéseit megcélozva a tisztasághoz az ellenállhatatlan vonzerő, a tisztasághiányhoz az undor képzeteket kapcsolják. A reklámozott szerek használójának közelében a másik nem képviselői elalélnak a gyönyörtől, a nem-használóktól viszont undorodnak: főleg az utóbbi – éppen a mozgósított tudatalatti ereje folytán – meglehetősen erős hatást képes gyakorolni a befogadóra⁴³ (már ha az nem vált teljesen immunissá a reklámvilág átlátszó üzeneteivel szemben).

A tisztaság-szimbolika és a társadalmi hierarchia összefüggése abban is megnyilvánul, hogy a tisztaság-reklámok szüzséjét nagyon gyakran a *versengés* hatja át. A reklámozott mosó (mosogató-, stb.) szer páros szembeállításba kerül a tisztítás-tisztálkodás “másik”, vagy “hagyományos” eszközével. Vagy háziasszonyok vetélkedése adja a “történet” keretét, amelyben a reklámozott termék ismerője győztes helyzetbe kerül “tudatlan” szomszédjával, ismerősével szemben. Ezzel erős hangsúlyt kap az, hogy a tisztasági szabályokhoz (azok kor-megkívánta kritériumaihoz, igazodva (és persze ennek érdekében az adott terméket használva) az ember a “győztesek” oldalára kerül.

⁴³ Érdekes ebből a szempontból a reklámnak az a típusa, amikor csinos, egyébként vonzó fiatal nőtől fordulnak el vizsgálva a reklám szereplői. Mivel a reklámfilm szagokat nem közvetít, a látványon keresztül érzékelt valóság és a közvetett jelekkel közölt, de értelmezhető üzenet között feszültség keletkezik. A szégyenérzet és az azzal kapcsolatos szorongás különben is nagymértékben összefügg azzal a félelemmel, hogy az ember nem tudja kontrollálni a tőle a környezetébe kijutó jeleket, s a kontroll alól kibúvó csatornákon így a környezetbe jutó nem kívánt, vagy titkolni kívánt kedvezőtlen információk kiszolgáltatott, hátrányos helyzetbe hozzák az embert. A vonzó látvány és az azzal inadekvát környezeti reakció feszültsége erre a szorongásra építi rá a reklám azon üzenetét, hogy “ha nem használod termékünket, minden egyéb adottságod és erőfeszítésed ellenére (szélsőségesen) stigmatizálttá válhatsz a társadalomban”.

A reklámok világában nem érdektelen az sem, hogy a szennyeződés elleni küzdelem milyen helyszíneken folyik; hol jelenik meg a “piszok”. Ebből a szempontból egyrészt folytatódik a modern civilizáció kialakulásával kapcsolatban Elias által bemutatott folyamat, a természettől való eltávolodás. A természetes testi kiválasztás termékeitől való viszolygás kialakulása egyfelől nagyon lényeges feltétele a civilizáció fejlődésének, amennyiben jelentős lépcsőfoka a többi emberre való kooperatív odafigyelésnek, a szociális alkalmazkodásnak: minél több ember él egy társadalmi közegben, annál nagyobb jelentősége lehet annak, hogy – testi szennyeződéssel, szaggal -- ne “zavarjanak bele” egymás “burkába”; másfelől a természetes test tagadása a mesterségesség, mesterkélttség, elidegenedettségek fokozódását is eredményezi. A reklámban ez is a szélsőségesség, a tökéletesség felé tolódik. A szenny *tökéletes* eltávolításának igénye kiterjed a lakás azon részeire is, amelyeknek éppen a szennyező végtermékek eltüntetése a funkciójuk. (Míg korábban ezek – éppen a szennyel való kapcsolatuk miatt – tabunak, az érzékelés elől eltüntetendő tényezőknél minősültek, most az a cél, hogy ezek is – totálisan -- mentesek legyenek a szennyeződéstől. A gyakran gusztustalan szörny alakjában ábrázolt, s ekképpen mitizált⁴⁴ szenny egyik fő színhelye a vécékagyló, a másik az ételmaradékokkal szennyezett mosogató. (A ragyogóan tiszta vécé- vagy mosogató-állapot persze mindig végcélja lehetett a tisztaság-eszménynek, de abban, hogy a reklámvilágnak ezek kiemelt színterei lesznek, az a fentebb említett tendencia is kifejezésre jut, amely a “kívülről irányított” emberek fogyasztói társadalmában a mellékhelyiségekre is kiterjedő, azokat felértékelő “látványlakás” kifejlődéséhez vezetett).

A tisztaság-eszmény és a társadalmi hierarchia kapcsolata a nemek közti viszonyban is kimutatható. A reklámokban a két nem “társadalmi nemként” is megjelenik; a reklámok e tekintetben is jelzik a kor világképének alakulását. Az egyes társadalmak viszonyával kapcsolatban már szó volt arról, hogy szimbolikus jelentőségre tesz szert az, hogy ki takarít és ki szennyez. A két nem viszonylatában ez egyértelmű: a nők takarítanak, a férfiak, gyerekek és háziállatok szennyeznek. Számos reklám ezt küzdelemként ábrázolja: a nők (a reklámozott szerek segítségével) úrrá lesznek a férfiak, gyerekek és állatok által okozott rendetlenségen. Mint a társadalmak viszonyában láthattuk, a “takarító” mindig az alacsonyabb társadalmi helyzetű. A reklám e tekintetben a nők ezeréves alávetett helyzetéből indul ki. Ám láthattuk, hogy az évszázadok során ezzel az alávetettséggel ellentétes tendenciák is megjelentek. Nem utolsósorban a háztartási tisztító tevékenységeknek a nőkhöz társítása is hozzájárult (testi és lelki értelemben is) “tisztá nő” ideáljának kialakulásához, s a reklámokban ez a nőkép uralkodik. A szemetelő, rendetlen férfi, gyermek és állat képze (s itt az sem mellékes, hogy a férfi és gyerek az állattal kerül egy kategóriába) éppen hogy (legalábbis ebben a vonatkozásban) alsóbbrendűként, zavaró, (ad absurdum: kiiktatandó) tényezőként van jelen. (E reklámok ily módon egyszerre közvetítik a hagyományos patriarchális gender-képet egyfajta radikális feminista világképpel⁴⁵).

Érdekes a generációk ábrázolása is; ebben még jelentősebbek a változások. Míg a hagyományos világképben az idősebb nemzedékekhez elsődlegesen a tapasztalatok átadása kötődött, a jelenre-orientált fogyasztói társadalomnak a reklámokban (is) kifejezésre jutó világképében az öregek világa egyértelműen leértékelődött. Szinte minden presztízs-jelkép, pozitív képzet a fiatalabb nemzedékekhez kötődik. Az öregek jószerint csak mint a fiataloktól (egy hatékonyabb, higiénikusabb világ feltételeit) tanuló tudatlanabbak jelennek meg. (S még

⁴⁴ Az így megszemélyesített kosz és a tisztítóeszközök harca a Jó és Gonosz, vagy az ösmitológiai természeti szörnyeknek és a kultúrhéroszoknak morális képzetekkel is áthatott küzdelmévé transzformálódik.

⁴⁵ Ez nem csak a reklámok sajátja: a női magazinok jelentős részében vagy sok szappanoperában ugyanez a világkép-kettősség figyelhető meg.

így is kedvezőbb ábrázolást kapnak, mint amit a jelenlegi közgondolkodásról szóló tudományos kutatások jeleznek, amelyek szerint az öregekhez leginkább a gusztustalanság, elhanyagoltság, a rossz szagok, stb. képzetei fűződnek)⁴⁶.

A tisztaság-szimbolikáról szólván végezetül nem lehet elfeledkezni e szimbolikának a *politikával* való kapcsolatairól sem. Az összefüggés közvetett módon alakul ki: a materiális értelemben vett tisztaság képzetköréhez, mint láttuk, hozzátársul a lelki, morális tisztaság képzetköre. A politikával kapcsolatban természetesen a morális tisztaság igénye merül fel időről-időre. Am a szimbolikus összefüggés következtében, ami a materiális és a morális tisztaságot összeköti, a politikai szimbolika a materiális tisztaság-szimbólumokhoz is visszanyúl. A magyarországi politikai kampányokban (kampányfilmekben, plakátokon) is megjelenik a tisztaság szimbolikának ez a formája is; a rendszerváltás idején ilyen volt a “tavaszi nagytakarítás” jelszó⁴⁷; később a “tisztá kezek” kampányjelszová emelése. A tisztaság-szimbólum főleg két vonatkozásban szerepelt: egyrészt mint a múlttól való megtisztulás; ez a múlt egyrészt az államszocializmus (erkölcsileg beszennyezettnek tekintett) korszakát jelentette (s ahogy a szó szoros értelmében vett tisztasággal kapcsolatban is eltérő lehet az igény szint, úgy az maga is politikai megosztó tényező lehetett, hogy ki milyen mértékben érezte “a régítől megtisztítottnak” vagy “még mindig nem kellőképpen tisztának” az 1989/90 után kialakult rendszert)⁴⁸. A múlttal szembehelyezett tisztaság-szimbolika másik eleme a korrupció volt; a korrupció rendszertől függetlenül, általában is a közéleti értelemben vett “tisztaság” ellentéte; és a különféle erők gyakran éppen a “tisztaság” ígéretén keresztül próbálják magukat a (megromlott) réginél jobb, “tisztább” Új képviselőiként elfogadtatni. A múlt/jelen viszonylaton kívül a tisztaság-szimbolika nagyon konkrét értelemben is megjelenhet a politikában: a környezet szennyezettsége illetve az ellene való küzdelem politikai programok gyakori tárgyává lett a huszadik század utolsó harmadában. A piszkos múlt és a tiszta jelen/jövő illetve a szennyezett és az élhetően tiszta környezet szembeállítására együtt szerepelt például az egyik parlamenti párt EU-választási kampányában; a piszkos, leromlott, nyomasztó városi környezet és a kellemes, jó közérzetet is sugalló “tisztá” (városi) táj szembeállításában egyszerre lehetett kifejezni a régi rendszer maradványaival való szakítás igényét és megjeleníteni a környezet-, és közérzet-javítás konkrét programját is. Hasonló szembeállításokkal szinte mindegyik választás idején éltek a pártok, (a legtöbben értelemszerűen a “rendszerváltó” 1990-es választások idején).

*

A tisztaság szimbólumai tehát valóban szinte egész életünket áthatják, hiszen általuk egyrészt minden számára *nem-kívánatostól elhatárolhatja magát* egy társadalom, egy kultúra, egy csoport vagy akár az egyén is, (a nem-kívánatost piszkosnak, szennyezőnek, s ezen keresztül alacsonyabb rendűnek is nyilvánítva). Másrészt, mint láthattuk, a tisztaság-szimbolika *alkalmas a társadalmi hierarchiában betöltött hely, és a (társadalmi értelemben vett)*

⁴⁶ Mint “Tárgyak szimbolikája” című kötetünkben (Kapitány—Kapitány, 2005) bővebben is kifejtjük, ebben különbségek vannak a különböző társadalmak között; azokban a jóléti társadalmakban, ahol az idősebb nemzedékek magasabb életszínvonalon tudják megélni a “nyugdíjas éveket”, sokkal kevésbé jellemző az öregek ilyen egyértelműen negatív megítélése, mint azokban a társadalmakban, amelyekben a kiéleződő vagyoni különbségek alapján az öregek jelentős része más, hátrányos helyzetű csoportokkal együtt sok tekintetben valóságos létformájában is a szegények, a vesztesek oldalára kerül.

⁴⁷ A seprű, szemeteslapát régóta a politikai tiltakozás jelképei, (a radikálisabb szimbolikus elégetéssel együtt). Tudjuk, hogy az aradi kivégzések által (az európai közvélemény szemében is) bemocskolódtott Haynaut is seprűvel kergették meg angliai látogatása során – korántsem véletlenül.

⁴⁸ A korábbi rendszer híveiről most nem beszélve, akik az általuk igenelt viszonyokat nyilván eleve nem tekintették “piszkosnak”.

emelkedés—süllyedés kifejezésére is. Áttételes jelentéseinek köszönhetően a testi tisztaság megjelenésformái *a lelki (illetve morális, vagy éppen politikai) tisztaságot, “bűntelenséget” is szimbolizálhatják*. A “tisztá” megjelenítheti (a rendtelennel szemben) a *rendszeresít, a rendeztet, s e tekintetben egy strukturáltabb világ jelképévé is válhat*. A tisztaság szimbolika összefonódik mind konkrét, mind absztraktabb értelemben az *egészség (egész-ség)* képzetkörével, és az ahhoz kapcsolódó szimbolikával is. S végül mindig érdemes figyelembe venni azt is, hogy a tisztaság-felfogás (és az erre épülő tisztaság-szimbolika) mindig erősen *kultúrafüggő*, (és állandóan változó is); s nagyon sokat elárul az adott kultúra egész világméretéről, belső viszonyairól; az e szimbolikában használt egyes szimbolikus jelek értelmezéséhez ezért mindig az adott kulturális közeg egészéhez érdemes fordulni, annak sajátosságaiból, külső és belső viszonyaiból és viszonyulásaiból levezetve a konkrét tisztaság-felfogásokat, és a tisztaság/szennyeződés körüli asszociációs mezőben az adott kultúra (és a hozzá tartozó egyes egyének és csoportok) által használt szimbólumokat. Mi jelen írásunkban (a saját társadalmunkban megfigyelhető jelenségeket a történelmi folyamatban elhelyező bevezető után) a tisztaság szimbólumnak a mai magyar társadalomban észlelhető jelenségeit igyekeztünk ezen a módon sorra venni, de természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy társadalmunkban még nagyon sok, e körbe tartozó jelenség van, s lehet a (társadalomtudományi) elemzés tárgya.

(2007)

Felhasznált irodalom:

- Douglas Mary: Külső határok. (In: Biczó Gábor, /szerk./: Antropológiai irányzatok a második világháború után, Debrecen, Csokonai); Eredeti: Douglas, Mary (1966): Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. London, Routledge & Kegan Paul, London
- Douglas, Mary (2003): Rejtett jelentések, Budapest, Osiris
- Elias, Norbert (1987): A civilizáció folyamata, Budapest, Gondolat
- Featherstone, Michael (1977): A test, Budapest, József
- Foucault, Michel (2000): Elmebetegség és pszichológia. + A klinikai orvoslás születése, Budapest, Corvina
- Gennep, Arnold van (1960): The Rites of Passage, London, Routledge
- Habermas, Jürgen (1971): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Budapest, Gondolat
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1989): Intézménymimika, Budapest, VITA
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2006): Intézménymimika 2. Budapest, Új Mandátum
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000): Beszélő házak, Budapest, Kossuth
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000) Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón, Budapest, Új Mandátum
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2005): Tárgyak szimbolikája, Budapest, Új Mandátum
- Losonczi Ágnes: A tárgy halála a szemét élete (A fétistől a roncsig, a presztízs-tárgytól a szemétig – lefelé a társadalmi lejtőn). (in: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor /szerk./ (2003): Tárgyak a társadalomban II. Kapcsolatok: A tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései, Budapest, Magyar Iparművészeti Egyetem).
- Mauss, Marcel (2000): Szociológia és antropológia, Budapest, Osiris
- Turner, Victor, W (1967): The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual, New York, Cornell Univ. Press
- Weber, Max (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Budapest, Gondolat